

Forskningsrapport nr 2 2008

Ungas delaktighet

Exemplet institutionsvård

Titti Mattsson

Ungas delaktighet

Exemplet institutionsvård

Titti Mattsson

Författarpresentation

Titti Mattsson är docent i socialrätt och verksam som forskare och lärare vid Juridiska institutionen vid Lunds universitet. Hennes avhandling, *Barnet och rättsprocessen* (2002), behandlade de särskilda problem som uppstår när det gäller att utreda barns situation och besluta vilka åtgärder som är förenliga med barnets bästa i LVU-mål. Avhandlingen finansierades delvis av Statens institutionsstyrelse. Mattsson är även författare till *Barn i familjehem* (2006), en bok som behandlar familjehemsplacerade barns rättsliga ställning. Under senare år har Mattsson varit projektledare för två forskningsprojekt rörande rättssäkerheten för institutionsplacerade barn finansierade av Statens institutionsstyrelse.

Beställes genom SiS hemsida: www.stat-inst.se
Forskningsrapport 2 2008
ISSN 1404-2576

Tryck: Edita Stockholm 2008

Förord

Denna rapport avslutar ett projekt som har behandlat institutionsplacerade barns rättsliga ställning. Forskningen har syftat till att synliggöra och analysera de krav som lagstiftningen ställer i fråga om synen på barn som skyddsvärda aktörer och kraven på rättssäkerhet i arbetet med placerade barn. Projektet har utmynnat i en lic. avhandling, tre artiklar och denna rapport. Projektet har behandlat flera aspekter på barns aktörskap och rättsskydds krav. I Elisabeth Eneroths arbete *Rättssäkerhet för unga på hem för vård eller boende. Fyra principer vid beslutsförfarandet* har centrala rättsskyddsprinciper utgjort stommen för en systematisering och diskussion av rättsläget för institutionsplacerade unga i samband med beslutsfattande under placeringen. Mattsson har behandlat den svenska rättens legitimitetsproblematik inom den sociala barnvårdslagstiftningen (Barnets bästa – till vilken nytta, i Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) *Legitimitetsfrågor inom socialrätten*, 2007) och dess förändrade syn på barn över tid (Omsorgsobjekt eller rättighetssubjekt – hand i hand eller stick i stäv?, *Retfærd* 2008a). Placerade barns rätt till skolgång har behandlats i artikeln *Elevens rätt till god utbildning – vad säger lagen?* i Jenner, Håkan (red.) *För alla elevens rätt till lärande och utveckling. Om verksamhetsutveckling i samverkan: VIS-projektet* (2008b).

I den här rapporten, skriven av Titti Mattsson, beskrivs och problematiseras lagstiftningskraven för ungas delaktighet i beslut som rör deras placering på ett hem för vård eller boende. Svensk rätt har gradvis kommit att ställa allt högre krav på barns möjligheter till delaktighet i beslut som rör dem personligen. En första fråga är emellertid vad delaktighet innebär. En andra fråga är hur lagens regler skall förstås och vilka begränsningar som kan finnas. En tredje fråga är hur lagstiftningen kan förverkligas i praktiken och vilka problem som kan uppkomma. I arbetet behandlas dessa och några andra aspekter på ungas delaktighet. Mattssons genomgång visar att lagstiftningen är utformad så att den ger utrymme för ungas delaktighet i beslut som rör dem själva.

Institutionsplacerade barn och ungdomar är en särskilt utsatt grupp där delaktighetskraven kan vara svåra att förverkliga. För den som arbetar med dessa barn ingår i uppgiften att förstå kraven och att arbeta för att förverkliga dem. För SiS gäller att dagligen och vid alla beslut som rör de unga uppmärksamma deras åsikter och deltagande. Mattssons genomgång utgör ett viktigt stöd för SiS i detta arbete.

Ewa Persson Göransson
Generaldirektör

Innehållsförteckning

Förord	3
1 Inledning	7
1.1 Ämnet	7
1.2 Metod- och perspektivval	9
1.3 En bakgrundsbeskrivning av rättsområdet	11
1.4 Några exempel	14
2 Vad innebär delaktighet?	17
2.1 Kriterier för deltagande	17
2.2 Harts deltagandestege	18
2.3 Rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi	19
3 Delaktighet enligt svensk rätt	21
3.1 Allmänt	21
3.2 Att få uttrycka sin mening	25
3.3 Att få information	27
3.4 Att få ha en betydelsefull roll	28
3.5 Att delta frivilligt	31
3.6 Några exempel på deltagandegrader	32
3.7 Europarådets deltaganderekommendationer	35
4 En jämförelse mellan svensk och norsk rätt	37
4.1 Allmänt	37
4.2 Delaktighet i beslut	39
4.3 Sammanfattande påpekanden	42
5 Delaktighet i praktiken	45
5.1 En utblick i forskningen	45
5.2 En utblick i praktiken	47
5.3 MultifunC som exempel på behandlingsmetod med delaktighetskrav	48
5.4 Tromsø ungdomssenter	49
5.5 Sammanfattande påpekanden	52

6 Sammanfattning och diskussion	53
6.1 Vad är delaktighet?	53
6.2 När får unga möjlighet till delaktighet?	54
6.3 Hur kan deltagandekrav regleras?	56
6.4 Varför är delaktighet så väsentligt?	57
6.5 Avslutning	58
Referenser	61

I Inledning

Den aller første gangen Sunniva kan huske at barnevernet dukket opp i livet hennes, var da hun var elleve år gammel. Det var hun selv som hadde ringt og bedt dem komme. Fort. ./ Barnevernet kom raskt og tok med seg Sunniva til et barnehjem. Etter år der hun hadde vært den som hadde tatt ansvar både for seg selv og mor, var det nytt, rart og kaotisk å kommet til et sted der hverdagen var så ryddig og planlagt, og der andre tok ansvar fra henne. ./

Spurte noen deg om hvordan du hadde det [innan barnevernet kom]? Om hva som var vanskelig for deg? – Nei, egentlig ikke. Det kunne de kanskje gjort, tenker jeg der jeg sitter og lytter. Kanskje det kunne vært mulig å finne ut noe – om ikke av et helt problemkompleks, så i alle fall av hva ei lita jente kunne trenge. ./ Det er vondt at ingen ser og griper inn før det er for sent. Jag tenker ofte at det skulle vært noen der som så og som gjorde noe.

Sunniva, 26 (*Sammen om barnevern*, s. 26f)

I.1 Ämnet

Kravet på barns delaktighet har kommit att genomsyra nyare svensk familjerättslig och socialrättslig lagstiftning. Dessa krav härrör inte minst från FN:s konvention om barnets rättigheter, den så kallade barnkonventionen (BK). Dels från konventionens andemening att barn är medborgare med lika rätt som vuxna att bli respekterade för sina åsikter, dels ur särskilda artiklar som stadgar rätten till delaktighet i alla beslut som rör barn personligen och barns rätt att inte bli diskriminerade. Vad kravet på delaktighet innebär för enskilda barn får utredas i sin materiella kontext. Fokus för denna rapport är unga som vistas i hem för vård eller boende med stöd av 4 kap. 1 § socialtjänstlagen (SoL) respektive 2 och 3 §§ lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU). Jag undersöker de ungas möjligheter att delta i frågor som rör deras vistelse, såsom vård, behandling och utbildning.¹ Många beslut fattas av hemmet där den unge är placerad, medan andra beslut tas av behörig

¹ Begreppet *vård* definieras i Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om hem för vård eller boende (SOSFS 2003:20) som omvårdnad, stöd eller fostran. Begreppet *behandling* definieras i samma skrift som "särskilda åtgärder som syftar till att komma till rätta med eller minska ett eller flera hos individen identifierade problem som faller inom socialtjänstens verksamhetsområde". Vad avser begreppen barn, unga och ungdomar används företrädesvis ordet *barn* för människor 0–18 år, i enlighet med barnkonventionens terminologi. När begreppet *ungdomar* används innefattas främst äldre barn. Begreppet *unga* rör båda grupperna. Slutligen kan nämnas att begreppet *institution* används som synonym till sociallagarnas nuvarande begrepp *hem för vård eller boende* (HVB-hem).

socialnämnd eller förvaltningsdomstol, samt i förekommande fall av Statens institutionsstyrelse (SiS).²

Valet av inriktning grundar sig på ett behov av att belysa rättssäkerheten för unga placerade, där delaktigheten är en väsentlig faktor för att uppnå ett gott rättsskydd. Barns delaktighet har varit föremål för studier rörande familjerättsliga tvister, asylprocesser, internationella förhållanden, LVU-processer och familjehemsplaceringar (se till exempel Dahlstrand 2004; Hollander 2004; Stern 2006; Mattsson 2002 och 2006, Nilsson 2007). Ungas delaktighet i sin egen vård och utbildning på institution har däremot inte analyserats i den rättsliga doktrinen. Genom att dels flytta till en institution, dels börja i en ny skola i anslutning till hemmet placeras de unga på offentliga arenor, från hemmet. Dessa offentliga arenor skapar nya rättsliga relationer för barnen. Unga i institutionsvård tillhör vanligen en utsatt grupp som kan ha svårt att hävda sina rättigheter, och som då också blir särskilt beroende av ett bakomliggande rättsskydd. Delaktighet är en väsentlig faktor för att upprätthålla ett sådant rättsskydd. Jag gjorde en inventering rörande problematiken kring placerade ungas delaktighet för ett par år sedan då jag insamlade och undersökte i vad mån länsstyrelsernas tillsynsbeslut hade uppmärksammat brister i verksamheten på institutionerna vad gällde ungas delaktighet. 58 tillsynsbeslut från Länsstyrelserna i Skåne län åren 2000–2004 studerades. Där kunde jag konstatera att det fanns flera problem att tillgodose ungas rättsskydd, däribland deras delaktighet i frågor som rörde vård, behandling etc. Ett återkommande inslag i länsstyrelsernas bedömning av verksamhetens kvalitet var att den unges mening inte syntes i journalskrivning och i behandlingsplaner. Länsstyrelserna betonade i ett flertal beslut att verksamheten inte på ett tillräckligt tydligt sätt hade genomsträvt av ett förhållningssätt som ger den unge delaktighet i vården.

Problematiken att tillgodose ungas rättsskydd i form av möjlighet till delaktighet har under det senaste året visat sig i en nationell granskning av 156 enskilt och offentligt drivna hem för vård eller boende genomförd av Socialstyrelsen och länsstyrelserna. I den första delrapporten från 2008 riktas bland annat kritik för att de ungas möjligheter till delaktighet i vården varit alltför begränsade (Socialstyrelsen 2008).

Det övergripande syftet med föreliggande studie är således att utreda de rättsliga möjligheterna att som ung människa påverka sin vistelse på en institution. *Ett bakomliggande syfte* med denna framställning är emellertid också att reflektera över innebörden av barns delaktighet vid myndighetsbeslut i ett rättsligt perspektiv i mer principiell mening.

² Föresatsen är att diskutera delaktighet i beslut som fattas av samtliga dessa beslutsinstanser. Förtjänsten är att delaktighetsbegreppet kan analyseras på ett övergripande plan och innefatta "hela" barnets vistelse på ett hem. Nackdelen är att det inte finns utrymme för särskilda beskrivningar av rättsläget i enskilda sakfrågor och att presentationen tidvis därför kan bli något översiktlig.

Studien består av flera delavsnitt. Efter detta inledande kapitel diskuteras innebörden av begreppet delaktighet i ett barnperspektiv (kap. 2). Därefter undersöks hur kraven på delaktighet med denna innebörd tar sig uttryck i svensk rätt, med särskild fokus på institutionsplacerade barn. Några exempel åskådliggör vad detta kan innebära i praktiken, och Europarådets rekommendationer behandlas (kap. 3). Nästa kapitel behandlar motsvarande regelverk i norsk rätt och en komparation mellan de båda regelverken presenteras (kap. 4). Anledningen att Norge studerats är att detta land har en jämförbar lagstiftning med Sverige, men även en intressant framskjutande barnrättslig prägel på densamma. Detta avsnitt följs av en mindre studie av hur delaktighetskraven kan ta sig uttryck i institutionsvård i praktiken (kap. 5). Här redovisas en institution i Norge med särskild inriktning mot behandlingsformen Multifunktionell behandling på institution och i närmiljö (MultifunC). Studien avslutas med en sammanfattning av resultaten och en avslutande diskussion (kap. 6).

1.2 Metod- och perspektivval

Rapportens delar återspeglas i metod- och perspektivval. Den metod som främst kommer att användas är den så kallade rättsdogmatiska metoden, i syfte att analysera innehållet i barns handlingsutrymme och delaktighetsmöjligheter som institutionsplacerad. Begreppet delaktighet utreds särskilt, eftersom det är ett centralt begrepp i sammanhanget, och för att innehållet behöver klargöras närmare för att förstå och tillämpa gällande rättsregler. Den rättsdogmatiska metoden kompletteras med komparativa inslag. Utan att det sker en fullständig jämförelse mellan svensk och norsk rätt, behandlas relevanta bestämmelser i den norska rätten för att åskådliggöra hur alternativa lösningar kan se ut och därmed bredda diskussionen rörande placerade ungas delaktighet. I syfte att åskådliggöra hur delaktighetskrav kan konkretiseras på institutioner presenteras en norsk institution som använder MultifunC behandlingsmetod.

Den rättsdogmatiska metoden, eller den rättsanalytiska metoden, är den gängse metoden inom rättsvetenskaplig forskning och innebär i huvudsak att beskriva den praktiska tillämpningssituationen (där syftet är att skaffa kunskap om vilket handlande den "gällande rätten" föreskriver) och finna relevanta, överordnade principer för tillämparen att använda i oklara situationer. Metoden ger också utrymme för att systematisera det rättsliga materialet och att utveckla begreppsapparaturen. Utgångspunkten för den rättsvetenskapliga diskursen är de rättskällor som främst utgörs av lagar, förarbeten och domar från Regeringsrätten respektive Högsta domstolen. Eftersom flera socialrättsliga områden innehåller få möjligheter att överklaga beslut till domstolarna använder forskaren även föreskrifter, allmänna råd, riktlinjer och annat myndighetsmaterial för att åskådliggöra rättsläget. Härutöver är Justitieombudsmannens (JO) beslut väsentligt rättskällematerial inom

socialrätten. Därutöver kan rättsvetenskaplig forskning användas i syfte att påvisa problem eller förtjänster med olika handlingsalternativ. Allmänt kan man konstatera att källmaterialet kompliceras av att social- och barnrätten är dynamiska rättsområden. På nationellt plan genomgår dessa rättsområden en reformperiod, och det internationella rättskällematerialet är ständigt ökande i form av internationella överenskommelser, domstolsavgöranden och doktrin. Ett väsentligt dokument som har kommit att få tydlig inverkan på den svenska regleringen är barnkonventionen. Denna konvention skall sätta standarden för all reglering som rör barn och skall sedan också påverka rättstillämparens yrkesutövande i varje enskilt ärende.

Det är, i enlighet med barnkonventionen, min föresats att utgå från *barnet som subjekt* och att använda ett *aktörsperspektiv*. Utgångspunkten är det enskilda barnets rättsliga ställning och del i ett socialt sammanhang som människa och medborgare. Under de senaste decennierna har en förståelse för barn och barndom betonats i sociologisk barndomsforskning där barn bedöms socialt kompetenta med förmåga att kunna agera, reflektera och delta i sin egen utveckling (Qvortrup 1994 och 2005; James, Jenks & Prout 1998). Detta synsätt står i kontrast till tidigare rådande uppfattningar om barns inkompetens och oförmåga på de flesta områden, fysiskt, kognitivt, socialt och moraliskt. Från förståelsen att barndomen främst skulle vara en transportsträcka till vuxenlivet har istället betoningen kommit att ligga på barndomens egenvärde.

En del av innebörden av att betraktas som ett subjekt med lika värde som andra subjekt är möjligheten till handlingsutrymme, aktörskap. Aktörsperspektivet innehåller frågor om människosyn, makt och medborgares livssituation. I svensk rättsvetenskaplig forskning har aktörsperspektivet under senare år använts framgångsrikt inom den barnrättsliga forskningen (se till exempel Hollander, Nygren och Olsen (red) 2004; Stern 2006; Mattsson 2002 och 2006; Olsen och Saldeen (red.) 2008). Det är ett sätt att fokusera på en särskild grupps rättsliga förutsättningar och därmed inte nöja sig med att studera rätten endast "ovanifrån". Aktörsperspektivet ifrågasätter den etablerade juridikens ramar och metoder. Den kan öppna upp för nya synsätt genom att sätta enskilda aktörer i fokus och därmed uppmärksamma brister med en reglering som annars inte hade synliggjorts.

Utgångspunkten för en undersökning av barns aktörskap är att se barn som självständiga subjekt med möjligheter att påverka sin situation som aktörer med den makt, som sätter barnet i stånd att göra något. I rättsliga sammanhang är aktörskapet nära sammankopplat med den *rättsliga handlingsförmågan*. Genom möjligheten att rättshandla kan barnet utöva delaktighet. Ett viktigt spørsmål är dock hur barnets rättighetsanspråk kan realiseras i praktiken. För att utöva personliga rättigheter är det som huvudregel en förutsättning att man förfogar över sin egen person, vilket barn inte gör. Barn är vanligen avhängiga sina föräldrar, både rättsligen genom vårdnadsutövandet, och i praktiken genom sin lojalitet till dem. Därför blir andras aktörskap relevant

för att förverkliga barnets rättigheter och skyldigheter. Dessas aktörskap tillkommer genom att det uppstår rättsliga relationer till barnet. Förutom den civilrättsliga relationen mellan barnet och vårdnadshavaren uppstår offentlig-rättsliga relationer med barnet och de myndigheter som beslutar i frågor som rör honom eller henne personligen. Den unges delaktighet skall tillgodoses inom ramen för dessa relationer, där olika aktörer kan ha skilda roller.

1.3 En bakgrundsbeskrivning av rättsområdet

Den offentliga rätten karaktäriseras av olika slags ingripanden och åtgärder gentemot den enskilde, vilka kan vara av såväl positiv som negativ karaktär ur den enskildes perspektiv. Socialtjänsten har olika typer av offentlig-rättsliga åtgärder tillgängliga i egenskap av förvaltningsmyndighet. Man har möjlighet och skyldighet att utverka beslut med skilda rättsverkningar gentemot den enskilde medborgaren. För barnens del finns socialnämndens ansvar stadgat i 5 kap. 1 § SoL. Enligt denna bestämmelse skall nämnden bland annat verka för att barn växer upp under trygga och goda förhållanden och sörja för att utsatta barn får det skydd och stöd som de behöver. För att tillgodose barns *vårdbehov* finns då möjligheten att besluta om placering av ett barn i ett familjehem eller i ett hem för vård eller boende. Sådana placeringar kan ske antingen enligt överenskommelse med barnets vårdnadshavare (och den unge om vederbörande fyllt 15 år) med stöd av 4 kap. 1 § SoL eller efter förvaltningsdomstols beslut om vård med stöd av 1 § andra stycket och 2 respektive 3 §§ LVU. För unga som behöver särskilt noggrann tillsyn finns särskilda ungdomshem, de så kallade §12-hemmen. Enligt 12 § LVU anvisar huvudmannen för dessa hem, SiS, plats för en person efter beslut av socialnämnden att vederbörande har ett *vårdbehov* som kräver vård på ett sådant hem. I övriga fall är det enligt 6 kap. 2 § SoL kommunen som skall tillse att det finns hem för vård eller boende för unga med *vårdbehov*. Hemmen kan vara i offentlig eller enskild regi. På senare tid har de enskilda hemmen ökat påtagligt i antal. Att vistas på en enskild institution istället för en offentlig innebär vissa rättsverkningar för den unge, exempelvis att förvaltningslagens förfaranderegler inte blir tillämpliga (se vidare Eneroth 2008 för en mer ingående redogörelse).

Det är socialnämndens ansvar att det placerade barnet får god vård (6 kap. 1 § SoL). Här ingår att ge vård av god kvalitet (3 kap. 3 § SoL) och att medverka till att barnen får god vård och fostran och i övrigt gynnsamma uppväxtförhållanden och att de får en för det enskilda barnet lämplig utbildning (6 kap. 7 § SoL). För barn som är placerade med stöd av LVU innefattar det även att se till att tvångsvården avslutas när den inte längre är behövlig, jfr 13 § LVU. Socialnämnden delegerar vårdens verkställighet till ett hem för vård eller boende med ett beslut om placering av den unge. På så sätt får hemmet det direkta behandlings-, omsorgs- och tillsynsansvaret för den unge, med rätt att fatta många beslut rörande den unges personliga förhållanden under vistelsen. För de ungdomar som vistas på de särskilda ungdomshemmen kan särskilda

inskränkningar göras i enlighet med regler i 15–20b §§ LVU. I övrigt är placeringen sparsamt reglerad. Insatsens innehåll och vårdens faktiska utformning är inte lagreglerad, utan får se olika ut beroende på varje individs behov och intressen, samt institutionens vårdinriktning och andra lokala förhållanden. För detta ändamål upprättas vårdplaner och behandlingsplaner. I övrigt gäller att den unge skall få uppväxtförhållanden som i möjligaste mån liknar ”vanliga” barns tillvaro. Utgångspunkten är barns rätt till omsorg, uppfostran och respekt för sin person i enlighet med 6 kap. 1 § föräldrabalken (FB).

Häri ingår också rätten och plikten till utbildning under institutionsvistelsen. Barnets *skolgång* är i princip kommunens ansvar. Dess status som elev uppkommer pliktmässigt höstterminen det år som barnet fyller sju år och uppstår i första hand på grund av den skolplikt som då inträder enligt 3 kap. 1 § skollagen (1985:1100, SkoL). Skolplikten motsvaras av en rätt till grundskoleutbildning (eller motsvarande), vilket framgår av samma bestämmelse. Lagen ställer vidare krav på kommunerna att erbjuda förskoleverksamhet, skolbarnsomsorg och gymnasieutbildningar. För de placerade barnen kan skolgången se olika ut beroende på vårdformen och det enskilda fallet. Vissa hem för vård eller boende har egna skolor, medan andra tillser att barnen får gå i kommunens ordinarie skolor. Här finns ingen specialreglering, utöver 3 kap. 7 § socialtjänstförordningen (2001:937, SoF) som uppmanar institutionsverksamheten att ordna kompletterande utbildning eller lämplig yrkesutbildning för de ungdomar vars skolplikt har upphört.

I fråga om de särskilda ungdomshemmen finns viss särskild reglering. Enligt 10 kap. 2 § SkoL skall skolpliktiga barn som vistas på särskilda ungdomshem fullgöra sin skolplikt genom att delta i utbildning vid hemmet, om plikten inte lämpligen kan fullgöras på annat sätt. Även de barn som inte är skolpliktiga skall genom huvudmannens försorg ”ges möjlighet att få sådan utbildning som de behöver och inte lämpligen kan få på annat sätt” (andra stycket samma lag). Denna undervisning är specialreglerad av SiS enligt anvisningar i tredje stycket.³ Flertalet särskilda ungdomshem (för närvarande 33 hem) har numera egen skolverksamhet i form av grundskola och/eller gymnasieskola. Skolorna har mellan 6 och 45 platser. Dessa skolor som finns på de särskilda ungdomshemmen regleras av samma nationella styrdokument och tillsynsorgan som den ordinarie skolan. Det är också barnets hemkommun som har det formella ansvaret för att barnet fullgör sin skolplikt. Till skillnad från andra grund- och gymnasieskolor där kommunen står som huvudman är SiS huvudman för skolverksamheten vid de särskilda ungdomshemmen och har som ansvarig för verksamheten utformat en skolplan (Skolplan 2004 för Statens institutionsstyrelse, SiS, Dnr 120-171-04). Av denna framgår bland

³ Särskilda regler finns i förordningen (1983:28) om undervisning av barn och ungdomar som vistas vid särskilda ungdomshem.

annat att institutionschefen är ansvarig för den lokala verksamheten, motsvarande rektors ansvar i Lpo 94 och Lpf 94.

Det placerade barnet är föremål för många olika typer av beslut under sin placering. Förutom de inledande besluten om vård och placering av socialnämnden, och i förekommande fall av förvaltningsdomstolen, tillkommer många andra beslut på institutionen och i skolan. Barn och ungdomar på offentliga hem för vård eller boende lyder såväl under det allmänna förvaltningsrättsliga rättsskyddet i förvaltningslagen (1986:223, FL) som under det specialreglerade skyddet i SoL och SkoL (och andra offentlighetsrättsliga lagar såsom hälso- och sjukvårdsregleringen). För de unga som vistas på enskilda hem är endast de senare lagarna tillämpliga. För dem som vårdas med stöd av LVU finns därutöver särskilda rättssäkerhetsgarantier i denna lag. En särskild kategori beslut är här reglerna rörande de särskilda befogenheter som unga som vistas på de särskilda ungdomshemmen kan bli föremål för. Lagstiftningen ger därutöver utrymme för beslut av mer vardagligt slag, såsom överenskommelser om läggtider, fritidsaktiviteternas utformning, kosthållning etc.

Tillämpligheten av de allmänna förvaltningsrättsliga reglerna varierar beroende på om saken är myndighetsutövning eller inte, alternativt om det är fråga om faktisk verksamhet. Här finns inte alltid ett givet svar. Generellt innefattar myndighetsutövning myndighetsbeslut som skapar rättigheter eller skyldigheter för den enskilde och den handläggningstid som föregår detta beslut. Exempel på myndighetsutövning rörande barns vård är beslut om utredning, beslut om placering och beslut om upphörande av vård. Myndighetsutövning som rör barnets utbildning kan vara antagningsbeslut, ledighetsbeslut och beslut om betyg. Beslut som räknas som faktisk verksamhet är exempelvis vård, undervisning, muntliga direktiv eller påpekanden från perso-

nal samt vård- och utvecklingssamtal. Myndighetsutövning ger den enskilde rätt att lämna uppgifter muntligt, att ta del av uppgifter som finns hos myndigheten om vederbörande och att få yttra sig över dessa uppgifter, att få motiverade beslut samt i vissa fall att ha möjlighet att överklaga beslutet. När myndighetskontakten inte innefattar myndighetsutövning är reglerna mindre omfattande. Allmänt kan man säga att det beslut som föregår och avslutar en institutionsplacering innefattar myndighetsutövning, medan själva vistelsen på institutionen präglas av beslut som inte är myndighetsutövning. De beslut som ändå rör myndighetsutövning under själva vistelsen rör främst inskränkningar i vårdnadshavarutövandet, myndighetsbeslut rörande den unges personliga förhållanden (exempelvis skolgången) och inskränkningar av den unges grundläggande rättigheter i samband med beslut om särskilda befogenheter på SiS-hem. Beslut som aktualiserar reglerna rörande ärendehandläggning omfattar beslut som innebär rättigheter eller plikter för den enskilde av olika slag. Däremot är frågor rörande kost, sovtider, fritidsaktiviteter sådant som rör vardagen i mer praktisk bemärkelse och är inte av den

karaktären att de föranleder ärendehandläggning. Gränsdragningen mellan de olika typerna av beslut innebär ibland osäker mark. En närmare specificering i föreskriftsform hade varit önskvärd. För vårt vidkommande är frågan om vilken typ av beslut som är aktuell inte avgörande för om unga skall få delta i beslut som rör dem personligen. Just kraven på delaktighet aktualiseras oavsett beslutstyp.

1.4 Några exempel

Vilka olika situationer kan då aktualisera ungas delaktighet i vård- och utbildningsfrågor under en institutionsplacering? Låt oss se på några fiktiva fall som ger upphov till olika rättsliga frågeställningar rörande delaktighet i skolgång och fritidsaktiviteter.

1. Elin 17 år, har en egen problematik i form av socialt nedbrytande beteende, vilket tar sig bland annat uttryck i att hon halkar efter i skolan. Hon har pendlat mellan familjehems- och institutionsplaceringar och boende hos sin far under uppväxten. När hon uppnått gymnasienivå inser hon att hon måste ta itu med sin skolgång igen. Men det visar sig att det inte är så lätt. Gymnasial vuxenutbildning finns inte längre på orten där hon är institutionsplacerad. Hon uppsöker kommunens skolkontor för vägledning. Det visar sig att det finns en folkhögskola några mil från institutionen som verkar passa hennes situation, intressen och personliga möjligheter väl. Elin ansöker hos socialnämnden om att få ekonomiskt bistånd för att kunna gå på den skolan.
2. Tilda 7 år, har bott på en familjehemsliknande institution i ett litet samhälle i södra Sverige med stöd av SoL sedan hon var 5 år. De tre andra barnen i hemmet går på den närbelägna friskolan med Montessorioriktning och det är också Tildas önskan att få gå där, nu när hon skall börja grundskolan. Men Tildas mamma vägrar detta, hon tycker att dottern skall gå i närmaste kommunala skola 8 km bort. Det skulle innebära att Tilda inte kan promenera till skolan utan får åka buss cirka en timme varje dag.
3. Chatarina är 14 år och institutionsplacerad på §12-hem under ett år. Hemmet har sin egen skola. Chatarinas far förklarar redan vid placeringens inledning att Chatarina inte får närvara vid några aktiviteter utanför institutionen utan hans medgivande. Hon får inte heller ha några fritidsaktiviteter utöver pianolektioner. Chatarina förklarar efter hand att hon egentligen vill vara med på flera aktiviteter än de som hennes far medger att hon deltar i.
4. Adam 13 år är placerad på ett hem för vård eller boende sedan ett halvår tillbaka. Han har ett psykiskt funktionshinder som gör att han har särskilda behov på en mängd områden, bland annat för att klara sin skolgång. Socialtjänsten anser att tillgodose skolgången är en fråga för skolan och att skolan bör ta såväl det praktiska som det ekonomiska ansvaret för att Adams skolplikt kan uppfyllas. Skolan är villig att ta in extra resurser för att bistå Adam, men inte i den utsträckning som socialtjänsten och Adam själv vill. Man har sina egna lösningar på problemet. Det ekonomiska ansvaret vill man dela med socialtjänsten som man menar ändå har ansvaret för socialt utsatta personer.
5. Janos 17 år, är föremål för en ansökan om beredande av vård med stöd av LVU. I samband med föräldrarnas skilsmässa och en flytt ha hans situation på gan-

ska kort tid förändrats radikalt. Från att tidigare ha fungerat bra som elev på ett orienteringsgymnasium har han halkat efter i skolan och hamnat i ett gäng som begår brottsliga handlingar i grupp i stadens centrum. Frivilliga lösningar är inte aktuella på grund av bristande samtycke att delta i sådana. Det enda som fortfarande fungerar bra för Janos är orienteringen och utbildningen. Den institution som man överväger att placera Janos vid om LVU-vård medges av socialnämnden är den bästa utifrån Janos behandlingsbehov. Men den är avlägset belägen och innebär att Janos får läsa en annan utbildning och inte kan utöva orientering i samma utsträckning som tidigare. Janos är förtvivlad över detta och vill gå kvar i sin gamla skola.

De nämnda exemplen åskådliggör placerade barns skilda behov av delaktighet i sin egenskap av vårdtagare och elever. Medan Elin initierar sin egen delaktighet (ansökan om bistånd för viss skolgång) baseras Tildas och Chatarinas krav på delaktighet vid konflikter mellan barnets respektive vårdnadshavarens önskemål. För Adams och Janos del har det uppstått en konflikt mellan deras och myndigheternas intressen. Varje exempel åskådliggör också olika typer av rättsliga problem. Medan Elins, Adams och Janos fall rör offentligrättsliga frågor om myndigheters ansvarsområden behandlar Tildas och Chatarinas fall privaträttsliga frågor om vårdnadshavarens befogenheter. Janos fall, slutligen, aktualiserar frågan hur kollisioner mellan olika individuella behov och intressen löses i enskilda fall. Jag skall återkomma till några av dessa rättsliga dilemman och analysera dem utifrån de delaktighetskrav som lagen anger och det som i övrigt kan utläsas av allmänna rättsgrundsatser. En central fråga inledningsvis är dock vad delaktighet egentligen innebär, och bör innebära för institutionsplacerade barn, generellt sett.

2 Vad innebär delaktighet?

Helen vokste opp som enebarn sammen med mor og far. Mor var psykisk syk, og ofte innlagt på sykehus. Far slo. Helen fikk tidlig mye ansvar i hjemmet, særlig har hun kjent det som sin oppgave å passe på mor. Hverdagen hun kjente, var støyende og utrygg, men midt oppe i uroen var hun en jente som alltid syntes å klare seg. Hun hadde ressurser, hun var flink og rolig. Hun laget lite bråk. – Jeg var alltid den som klarte meg fint. Jeg var flink på skolen, jeg fikk liksom til alt. Det hadde sine gode og dårlige sider. – Hva kan det bety? lurer jeg. – Å få til alt, er ikke det bra? – Det gode, svarer Helen, er at jeg faktisk har klart meg. Jeg har hatt noe i meg som har fått meg videre. Mange av ressursene mine har jeg hatt nytte av. Det dårlige er at det tok så lang tid før jeg fikk hjelp fra noen. Ingen trodde jeg trengte noe, og selv fikk jeg ikke til å si fra.

Helen, 24 (*Sammen om barnevern*, s. 52)

2.1 Kriterier for deltagende

Den internationella utgångspunkten för det rättsliga kravet på ungas delaktighet är artikel 12 i barnkonventionen. Denna artikel röstades igenom så gott som enhälligt av staterna (endast tre stater uttalade begränsningar i fråga om dess tillämplighet) och kan därför sägas uttrycka världssamfundets syn i fråga om staternas ansvar att ge barn delaktighet (Stern 2006). Artikelns föreskriver barns rätt till delaktighet i frågor som berör dem personligen så snart de kan uttrycka sin mening. Barnens ålder och mognad skall beaktas vid bedömningen av vilken påverkan som deras önskemål eller känslouttryck skall ha.

“State Parties shall assure to the child who is capable of forming his or her own views the right to express those views freely in all matters affecting the child, the views of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child.”

Vad denna delaktighet skall innebära i praktiken har diskuterats i lagförarbeten och i svensk och internationell doktrin. En av de mest åberopade personerna är psykologen Roger A. Hart, som utvecklade den så kallade ”deltagandesteget” och utformade minimikrav för reellt deltagande.⁴ Hart uppställer fyra kriterier för deltagande (Hart 1997). Det första kravet innebär att barnet ges möjlighet att få *uttrycka sin mening* under processen. Det andra kravet är att

⁴ Hart åberopas i centrala förarbeten till diskussioner om barns delaktighet, såsom SOU 1997:116 Barnets bästa i främsta rummet. FN:s konvention om barnets rättigheter förverkligas i Sverige, s. 196ff. I internationella sammanhang benämns hans deltagandesteget som ”uniquely influential” (Shier 2001) och i svensk doktrin används främst denna steg när barns deltagande diskuteras (Stern 2006, Dahlstrand 2004, Näsman 2004).

barnet får *information* om processen och barnets roll i denna. Det tredje kravet fastslår att barnet skall ha en *meningsfull roll* i processen. Det fjärde och slutliga kravet är att barnet *deltar frivilligt* i processen, vilket också innebär att barnet skall ges information om processen innan barnet bestämmer om han eller hon vill delta. Samtliga krav skall vara uppfyllda för att uppfylla Harts deltagandekrav.⁵

2.2 Harts deltagandestege

Förutom att ställa upp minimikrav för deltagande har Hart även formulerat *hur* deltagande kan ta sig olika uttryck. Detta beskrivs genom en *trappstege* med åtta steg, varav fem innebär reellt deltagande för barnet (Hart 1997). De åtta stegen är manipulativ, dekorativ, symbolisk, anvisad (gjord uppmärksam på) och informerad, konsulterad och informerad, inflytande, initiativ och inflytande, samt initiativ och medbestämmande tillsammans med vuxna. Hart talar visserligen om deltagande i bred bemärkelse, om samhällsmedborgare i ett demokratiskt samhälle. Hans deltagandebegrepp har dock även använts i en snävare mening, såsom när barns deltagande i en handläggningsprocess eller beslutssituation granskas (se bl. a. Dahlstrand 2004, Näsman 2004 och Stern 2006).

De tre första stegen består av situationer där barn deltar till synes, i fysisk mening. Men det handlar inte om något reellt deltagande. Dessa steg – manipulation, dekoration och symbolism – diskvalificeras därför som deltagande för barn. Här används barnen som objekt för de vuxnas egna syften och inte som egna subjekt med rätt till information och respekt för sina åsikter (Stern 2006, Fleckoy & Hevener Kauffman 1997). *Manipulation* förekommer när vuxna medvetet använder barn att föra fram de vuxnas mening, exempelvis som deltagare i ett demonstrationståg. *Dekoration* innebär att barn "dekorerar" med attiraljer som uttrycker vuxnas åsikter (såsom T-shirts med text) eller genomför sånger eller skådespel där dessa åsikter uttrycks. *Symbolism* uppstår när barn verkar delta i verksamhet där det ser ut som om barnen fått komma till tals men så inte är fallet. Hart påpekar att denna icke-delaktighet är vanligt förekommande och att det kan röra sig om att barn blir tillsagda att vara med som deltagare i en paneldebatt, utan reell möjlighet att påverka (Hart 1997, jfr Dahlstrand 2004).

De följande fem stegen innebär enligt Hart reellt deltagande, med varierande grader av medverkansmöjligheter och ansvar i ett projekt eller en beslutsprocess. *Anvisad och informerad* förutsätter att barn är införstådda med syftet med projektet/processen och att de fyller en meningsfull roll. Detta steg handlar visserligen inte om något egentligt handlingsutrymme för barnet, men barnet får information och alltså möjlighet att förstå vad och varför det som händer

⁵ Jag kommer att utgå från dessa deltagandekriterier för presentationen och analysen av det svenska regelverket.

omkring barnet sker. Nästa steg, *konsulterad och informerad* kräver därutöver att barnen deltar i projektet/processen och att deras åsikter tas på allvar. Det sjätte steget, *inflytande*, innebär som framgått ovan att barnet inte har någon egen initiativrätt men att barnet har visst inflytande över projektet/processen. I det näst sista steget, *initiativ och inflytande*, har projektet/processen initierats av barnet och denne har inflytande på de beslut som fattas. Sista steget, *initiativ och medbestämmanderätt*, innebär att barnet har initiativrätt och har lika stort inflytande på projektet/processen som den vuxne (Hart 1997). Lämplig nivå för delaktighet är – förutom ärendets karaktär – beroende av barnets utsatthet. Medan Harts två högsta trappsteg lämpar sig generellt sett för mycket handlingskapabla äldre anses de tre lägre nivåerna i praktiken mer realistiska nivåer för de yngre eller på andra sätt utsatta barns delaktighet och utgör grunden för flera barnorganisationers verksamhet (se till exempel Comeau 2005).

2.3 Rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi

Jag har tidigare undersökt barns rätt att få uttrycka sig och påverka beslut på myndighets- och domstolsnivå i sociala barnavårdsärenden (Mattsson 2002, 2006). Utgångspunkten har varit barns rätt till integritetsskydd och gradvis stigande autonomi enligt artikel 12 i barnkonventionen samt de allmänna rättssäkerhetskrav som skall prägla enskildas kontakter med förvaltningsmyndigheter och domstolar. Med integritetsskydd avser jag respekten för *information till, från och om barnet* (Mattsson 2002 och 2006). Integritetsskydd för unga handlar då om rätten till informationsutbyte och skyddet för densamma. Det rör alltså frågor om i vad mån barnet skall vara inkopplat i ärendet, hur mycket information som han eller hon bör få, hur detta praktiskt kan ske och vilka restriktioner som bör finnas rörande spridningen av uppgifter från barnet. Ett centralt verktyg för att tillgodose integritetsskyddet är barnets gradvis stigande autonomi. Med autonomikravet avser jag rätten för barnet att få *inflytande* vid en handläggning som skall utmyнна i ett beslut rörande barnets person (Mattsson 2002 och 2006). Autonomi ger barnet möjlighet, handlingsutrymme, men inte någon skyldighet att agera. Om man placerar in dessa begrepp i Harts deltagandestege ser man att det ofta krävs både någon grad av integritetsskydd och autonomi för att nå reellt deltagande i stegen. De två lägsta deltagandenivåerna skapar dock integritetsskydd (rörande rätten till information) utan att skapa någon autonomi för barnet. I nästa, det sjätte trappsteget, har barnet fått både visst integritetsskydd och viss autonomi. Ju högre trappsteg man tar, desto större autonomi. Integritetsskyddet ökar däremot inte nödvändigtvis.

I fråga om barns delaktighet vid utrednings- och beslutsprocesser som rör dem personligen har svensk rätt på senare tid främst fokuserat den delen av barns delaktighet som rör hans eller hennes integritetsskydd. Rätten att få komma till tals har närmast kommit att bli ett mantra i barnrättslig lagstiftning.

Detta är givetvis förtjänstfullt på många sätt. Barns yttranderätt har tidigare varit sparsamt reglerat, vilket menligt påverkat barn som inte alltid faller in under gängse rättssäkerhetsbestämmelser om kommunikering i allmänna regelverk såsom FL och förvaltningsprocesslagen (1971:291, förkortad FPL). Men som man kan konstatera om man studerar Harts trappa innebär ökat integritetsskydd inte alltid ökad delaktighet i form av autonomi. Det finns därför anledning att se närmare på begreppet delaktighet i lagstiftarens mening och hur det används i rättspraxis. Är gällande regler i överensstämmelse med Harts deltagandekrav? Finns det förutsättningar för barns deltagande i praktiken? I första hand behandlas de beslut som socialnämnden fattar rörande barnets vård och i förekommande fall förvaltningsdomstolens domar och beslut med stöd av LVU. Intentionen är dock att vara så generell som möjligt och inte begränsas till dessa beslut som fattas av socialnämnden eller domstolen, utan även inkludera beslut som fattas på institutionen. I de fall som en bestämmelse kan anses inkludera institutionsbeslut poängteras detta särskilt. Det är ju här som beslut rörande barnets vardag tar sig tydligast uttryck. Samtidigt är det svårt att vara generell, eftersom beslut kan vara av många olika slag på en institution. Presentationen får därför vara något översiktlig i denna del.

Harts grundläggande krav för delaktighet lämpar sig att utgöra basen för ett operationellt mätverktyg i undersökningen av barns delaktighet enligt gällande rättsregler och tillhörande myndighetspraxis rörande situationer när barn kommer i kontakt med socialtjänsten och där en utbildningsfråga aktualiseras. Delaktighet är ett begrepp som svårligen kan förstås utan att dess innebörd granskas i en viss kontext. En möjlighet är då att använda ett så kallat mätverktyg för vad som bör krävas för att statusen skall kunna anses vara uppfylld i rättsligt avseende. Dahlstrand är en av flera forskare som påvisat denna möjlighet. Genom att utgå från Harts modell har Dahlstrand kunna uppmärksamma centrala aspekter för barns deltagande respektive icke-deltagande i familjerättsliga processer (Dahlstrand 2004 och 2008). Eftersom mitt syfte är att reflektera över innebörden av barns delaktighet vid sociala myndighetsbeslut i ett rättsligt perspektiv bör denna modell lämpa sig även för denna artikel. Det är väsentligt att undersöka i vilken utsträckning som delaktigheten kan variera utifrån det som rör dels barns integritetsskydd, dels barns autonomi. Därför avser jag att granska betydelsen av barns deltagande med avseende på i vilken utsträckning som delaktigheten skapar ökat integritetsskydd respektive ökad autonomi. Först skall vi emellertid undersöka om det svenska regelverket för barn i institutionsvård i allmänhet uppfyller de fyra grundläggande krav som Hart uppställer på delaktighet, det vill säga att barn får uttrycka sin mening, får information, har en meningsfull roll i processen och deltar frivilligt.

3 Delaktighet enligt svensk rätt

Selv om hun ikke tenker slik i dag, så kjente hun mye skyld da. At det virkelig var hun som var problemet. Barn er gjerne så lojale mot foreldrene sine. – Om de slår, om de drikker, hva de enn gjør, så sier man alltid at man har det bra hjemme. Men jeg følte veldig at det var min skyld alt sammen. For at jeg var et problem, det fikk jeg ofte høre. At mor skulle ønske jeg aldri var født.

Amalie, 20 (*Sammen om barnevern*, s. 76)

3.1 Allmänt

Grunden för barns delaktighet i förhållande till sin vårdnadshavare och i frågor som rör vårdnad, boende och umgänge fastslås i de *privatrettsliga* bestämmelserna i FB. I 6 kap. 1 § FB uppställs barns grundläggande rättigheter som barn och familjemedlemmar. Där framgår att barn har rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran, och skall behandlas med aktning för sin person och egenart samt att kränkande behandling inte får förekomma. För att förverkliga sitt barns rättigheter har vårdnadshavaren rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter enligt 6 kap. 11 § FB. Barnets rätt till delaktighet vid dessa frågor betonas dock i bestämmelsens andra mening:

Vårdnadshavaren skall därvid i takt med barnets stigande ålder och utveckling ta allt större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål.

Här kan utläsas en skyldighet att låta barnet delta i någon form vid beslut som rör barnet, beroende av vilken ålder och mognad barnet har. Rätten att bestämma i frågor som rör barnet tunnans alltså ut allt eftersom barnet blir äldre, och bestämmanderätten flyttas successivt över på den unge själv. Exempelvis blir den unges utvecklingsgrad och mognad avgörande för om barnet eller vårdnadshavaren eller båda i förening disponerar över den unges sekretesskydd. Svaret om vems bestämmanderätt som skall gälla när den unge och vårdnadshavaren inte har samma uppfattning i en fråga är inte givet enligt bestämmelsens utformning utan får lösas i varje enskilt fall eller med hjälp av den speciallagstiftning som finns för vissa situationer.

Motsvarande krav för myndigheter som har att besluta i frågor som rör vårdnad, boende och umgänge finns i 6 kap. 2a § FB. Bestämmelsens sista mening lyder: "Hänsyn skall tas till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad." Medan bestämmelsen som riktar sig till vårdnadshavaren är formulerad att gälla barnets liv i allmänhet är bestämmelsen som riktar sig till myndigheter begränsad till frågor som rör barnets boende och umgänge

samt frågor som rör vårdnaden om barnet. Denna begränsning gäller dock inte barn som är placerade med stöd av LVU. I 11 § LVU femte stycket stadgas att socialnämnden övertar vårdnadshavarens ansvar att tillgodose barnets grundläggande rättigheter enligt föräldrabalken. Därmed åläggs socialnämnden även att tillgodose barnets rätt till delaktighet i personliga angelägenheter. Socialtjänstlagen har inte motsvarande bestämmelse, utan här får frågan om vilka befogenheter nämnden skall ha i förhållande till vårdnadshavaren för ett barn bestämmas i samråd med vårdnadshavaren (och barnet).

De *offentlighetsrättsliga* reglerna rörande barns delaktighet vid sina kontakter med socialtjänsten, förvaltningsdomstol och SiS under handläggning av sociala ärenden som innebär myndighetsutövning och andra beslut finns i första hand i SoL och FL, samt i tillämpliga fall i LVU och FPL. Enligt den bestämmelse som ursprungligen härrör från den tidigare socialtjänstlagen, 11 kap. 10 § SoL, har barn som fyllt 15 år rätt att själva föra sin talan i mål och ärenden enligt lagen. Motsvarande bestämmelse för barn i mål och ärenden enligt LVU finns i 36 § LVU. I andra stycket av 11 kap. 10 § SoL framgår att barn som är yngre än 15 år bör höras, om det kan vara till nytta för utredningen och barnet inte kan antas ta skada av det.

I januari 1998 tillfördes dåvarande socialtjänstlag ytterligare en bestämmelse om yngre barns möjligheter att få komma till tals (nuvarande 3 kap. 5 § andra stycket SoL). Den stadgar, efter viss revidering (Lag 2007:1315) den 1 april 2008, följande.

När en åtgärd rör ett barn skall barnet få relevant information och hans eller hennes inställning så långt det är möjligt klarläggas. Hänsyn skall tas till barnets vilja med beaktande av dess ålder och mognad.

Regeländringen innebar alltså att informationsrätt för barnet tillfördes bestämmelsen. Första meningen ger uttryck för att barnets delaktighet skall vara huvudregeln, oberoende av dess eventuella värde för utredningen, eller för barnets fortsatta utveckling.

Ifrågavarande bestämmelse är en konsekvens av att synen på barn som subjekt och rättighetsbärare fått ökat utrymme i lagstiftningssammanhang (prop. 2002/03:53; jfr Mattsson 2008a). Flera ändringar i det här avseendet skedde år 2003 då begreppen människovärde, integritet och barnets bästa infördes i 1 § första respektive femte stycket LVU, samt då barns rätt att få komma till tals stadfästes i LVU i sjätte stycket i samma paragraf (bestämmelsen om detta deltagande i 3 kap. 5 § andra stycket SoL hade även tidigare varit tillämplig för mål och ärenden enligt LVU men på något oklara premisser).

När det gäller barns delaktighet i betydelsen att kunna agera aktivt vid myndighets- och domstolskontakt är huvudregeln att barnet behöver sin vårdnadshavares samtycke för att kunna rättshandla. Problem kan uppkomma inom socialtjänsten när det gäller att å ena sidan iakttä de bestämmelser som reglerar vårdnadshavarens rätt att bestämma över sina barn och, å den andra, de be-

stämmelser som tillförsäkrar barnet rätt att komma till tals. Vårdnadshavare kan förhindra att deras barn har kontakt med socialtjänsten, till exempel i ett utredningsarbete om barnens hemförhållanden. Frågan om hur långtgående denna bestämmanderätt bör vara är föremål för lagstiftningsarbete. Förslag till ny lagstiftning som skulle utöka socialtjänstens möjligheter att kontakta barnen utan vårdnadshavarens vilja bereds för närvarande. Eftersom vi kan förvänta oss ny lagstiftning på detta område behandlar jag inte vidare vilka åtgärder som kan företas för de fall som vårdnadshavaren motsätter sig att deras barn kontaktas i utredningssyfte enligt SoL.⁶

Vårdnadshavarens bestämmanderätt gäller generellt ärenden och mål som rör ett barn under dess uppväxt. Därutöver kan barn enligt lag i vissa fall själva utöva rättshandlingsförmåga och medbestämmanderätt. Sådana bestämmelser innehåller vanligen ett ålderskrav. I SoL och LVU finns den omnämnda 15-årsgränsen. Före 15 års ålder är den unge beroende av att vårdnadshavaren i fråga om socialtjänstens frivilliga insatser antingen själv initierar ett ärende som innebär delaktighet för barnet eller att vårdnadshavaren samtycker till ärendets uppkomst. Efter 15 års ålder har den unge större möjligheter att utöva sin talerätt utan vårdnadshavarens aktivitet. Vanligen är dock *samtycke* från barnets vårdnadshavare fortfarande väsentligt för att ärendet skall kunna handläggas av socialnämnden i sin helhet och beslutas i enlighet med den unges önskemål. Även om vissa undantag föreligger enligt rättspraxis där den unge anses ha rådighet över sin egen situation, oavsett vårdnadshavarens inställning, inträder full handlingsfrihet gentemot vårdnadshavaren som huvudregel först vid 18 års ålder.

För mål och ärenden enligt LVU uppstår inte samma problematik att lösa konflikter mellan barnets respektive vårdnadshavarens intressen. Eftersom själva lagens ändamål är att säkra barns vårdbehov oavsett vårdnadshavarens samtycke har inte vårdnadshavaren samma rådighet över barns deltagande i dessa ärenden. JO uttrycker saken enligt följande:

När det gäller föräldrars rätt till inflytande när deras barn är föremål för LVU kan jag säga följande: Det ankommer på socialnämnden och dess tjänstemän att bestämma om innehållet i den vård som skall ges. Föräldrarna har alltså inte något formellt inflytande över vården. Det är ändå viktigt att nämnden fortlöpande informerar föräldrarna om vården. (JO 1995-08-17, dnr 4282-94)

Detta innebär att barnet får delta i den utsträckning som myndigheten respektive domstolen finner lämpligt enligt tillämpligt regelverk och barnets bästa,

⁶ SOU 2007:52 Beslutanderätt vid gemensam vårdnad m.m. Ett JO-fall som belyser problematiken och där olika rättsligt relevanta lagrum behandlas är JO 2006/07 s. 212 (dnr 1059-2003 och 4857-2003). Det kan också påpekas att i den norske Lov om barneverntjenester finns i § 4-3 en bestämmelse som stadgar att socialnämnden, eller sakkunnig som socialnämnden anlitat, kan kräva att få samtala med barnet i enrum. Föräldrarna kan inte motsätta sig att ett hembesök görs under en utredning och kan heller inte motsätta sig samtal inom ramen för utredningen.

oavsett vårdnadshavarens inställning. Samarbetet med vårdnadshavaren är ändå ett viktigt moment eftersom den unge så småningom i de flesta fall skall återvända till föräldrahemmet.

För de fall som *inte* rör ärenden hos myndighet som innebär myndighetsutövning eller domstolsbeslut under placeringen gäller inte alla de omnämnda reglerna. När barnet väl är placerat på institution innebär en stor del av vardagen det som i förvaltningsrättsliga sammanhang benämns faktisk verksamhet, och som består av vård, skolgång, fritidsaktiviteter och måltider. I de fall som institutionen är en offentligt driven verksamhet omfattas man av de inledande servicebestämmelserna i FL i denna verksamhet. För de enskilt bedrivna verksamheterna är FL över huvud taget inte tillämplig.

Däremot finns bestämmelser i SoL och SoF, samt i tillämpliga fall i LVU, som är tillämpliga för den dagliga verksamheten, varav några regler rör ungas delaktighet. Den väsentligaste bestämmelsen rörande delaktighet under placeringen är den omnämnda paragrafen i SoL, 3 kap. 5 § andra stycket (och motsvarande bestämmelse i 1 § sjätte stycket LVU). Denna gäller oavsett vårdform och vårdinrättning. Härutöver finns särskilda bestämmelser i SoF och i skollagstiftningen. Oavsett om barnet vistas på ett hem för vård eller boende enligt SoL eller LVU gäller vissa allmänna riktlinjer för verksamheten i socialtjänstförordningen som rör den unges delaktighet. I 3 kap. 3 § stadgas:

Verksamheten vid hem för vård eller boende skall bygga på förtroende för och samarbete med den enskilde och utformas så att vistelsen i hemmet upplevs som meningsfull. Den enskildes integritet skall respekteras. De insatser som görs skall anpassas till den enskildes individuella behov och förutsättningar.

Sammantaget med bestämmelsen i SoL skapar denna bestämmelse i förordningen vissa delaktighetskrav för institutionsplacerade barn när det gäller deras vistelse generellt sett. I fråga om barns *utbildning* finns därutöver vissa särskilda bestämmelser i skollagstiftningen som avser att tillgodose barnens deltagande. Grundskoleelevers möjligheter till inflytande över sin utbildning behandlas i 4 kap. 2 § SkoL:

Eleverna skall ha inflytande över hur deras utbildning utformas. Omfattningen och utformningen av elevernas inflytande skall anpassas efter deras ålder och mognad.

Bestämmelsens utformning överensstämmer med motsvarande bestämmelser inom socialtjänsten. Den uttrycker rätten att få komma till tals ("skall") och en påverkansmöjlighet som skall grundas i en bedömning av den unges ålder och mognad. Medan skolpliktiga elever omfattas av den nämnda bestämmelsen, finns motsvarande regel för gymnasieskolor i 5 kap. 2 § SkoL där det framgår att "Eleverna skall ha inflytande över hur deras utbildning

utformas." SiS läroplan uttrycker också vikten av de ungas delaktighet i och ansvar för sin utbildning.

De demokratiska principerna att kunna påverka, ta ansvar och vara delaktig, skall omfatta alla elever. Elevernas kunskapsmässiga och sociala utveckling förutsätter att de tar ett allt större ansvar för det egna arbetet och för skolmiljön, samt att de får ett reellt inflytande på utbildningens utformning. Inflytandet skall öka och fördjupas ju mognare eleven blir.

Ungas rätt att få information om sin kunskapssituation och skolgång i övrigt är reglerat. För grundskolestudenter anges i 7 kap. 2 § grundskoleförordningen (1994:1194) att läraren fortlöpande skall informera eleven om hans eller hennes skolgång. Motsvarande bestämmelse för gymnasieelever återfinns i 7 kap. 19 § gymnasieförordningen (1992:394).⁷

I det följande skall det regelverk som nu omnämnts översiktligt behandlas mer grundligt och prövas utifrån de kriterier som Hart uppställer i fråga om kraven för deltagande. De fyra kraven behandlades i föregående kapitel och består av rätten att få uttrycka sin mening, att få information, att ha en meningsfull roll och att delta i frivilliga former.

3.2 Att få uttrycka sin mening

Den första frågan är i vad mån barn tillåts delaktighet under placeringen i de fall som det skall ske ett beslutsfattande hos en myndighet eller i förvaltningsdomstol. Processbehörigheten kontra möjligheten att få uttrycka sin mening under vissa förutsättningar beroende av om barnet är över eller under 15 år innebär enligt Harts modell betydande nivåskillnader. De barn som fyllt 15 år har möjlighet att nå upp till de högsta deltagandeformerna för en rättslig process genom att de uppnått *processbehörighet* enligt 11 kap. 10 § SoL resp. 36 § LVU. Den unge kan i princip initiera sitt eget ärende. Han eller hon får sedan vara med i beslutandeprocessen genom sin rätt att föra sin egen talan. Det innebär att de allmänna och särskilda förvaltningsrättsliga bestämmelser som rör socialtjänstens handläggning av ärenden respektive domstolsprocessens delar blir tillämpliga för den unge. När socialnämnden utreder ett 15-årigt (eller äldre) barns förhållande har nämnden därför skyldighet att ge den unge tillfälle att yttra sig över vad som kommit fram under utred-

⁷ De sist nämnda bestämmelserna kommer inte att innefattas i den följande analysen av huruvida delaktighetskravet allmänt sett kan anses vara uppfyllt enligt gällande lagstiftning för institutionsplacerade barn. Eftersom alla barn inte går i skolan på den institution där de är placerade kan det vara olika huvudmän som ansvarar för delaktigheten i den unges skolgång. För enkelhetens skull behandlar jag därför inte dessa bestämmelser ytterligare. Det är inte heller nödvändigt då delaktighetskravet i SoL och LVU innefattar den unges hela placering (enligt vårdplanen) och därmed skall prägla även den unges skolgång. Det är dock värt att notera att skollagstiftningen är samstämmig med sociallagstiftningen i sin syn på krav rörande ungas delaktighet.

ningen innan nämnden fattar beslut i saken. Detta framgår av 11 kap. 8 § SoL som uttrycker att socialnämnden skall tillämpa 17 § FL i ärenden som avser myndighetsutövning mot enskild. Den unge har också rätt att få företrädare framför nämnden, om inte särskilda skäl föranleder annat (11 kap. 9 § SoL). Socialnämnden skall därutöver tillämpa bestämmelsen i 14 § FL om parts rätt att lämna muntliga uppgifter i ett ärende. (Däremot kan ju barnet, precis som den vuxne, av egen vilja låta ett ombud företrädare denne genom fullmakt och själv förhålla sig passivt i många fall.)

För de barn som inte fyllt 15 år är situationen annorlunda. Dessa ges möjlighet till delaktighet men med mycket starka reservationer i den nämnda 11 kap. 10 § andra stycket SoL. Möjligheten att få *komma till tals* får bero på de vuxnas behov av *nyttan* med att uppgifter hämtas in från barnet. Vidare skall det prövas om det finns *risk att barnet kan skadas* av att få yttra sig. Även om det alltså vid första anblicken verkar skapas viss delaktighet för barn genom detta andra stycke åstadkoms eller inskränks möjligheten helt utifrån de vuxnas behovs- och riskbedömningar. Det är den vuxne som ges tolkningsföreträdare att avgöra vad som är relevant att tillföra utredningen och därmed att bestämma barnets delaktighet. Barnet självt har inga möjligheter att hävda någon rätt att få uttrycka sig. Enligt Harts modell garanterar ifrågavarande bestämmelse inget deltagande för barn under 15 år i sin kontakt med socialtjänsten. Om socialsekreteraren inte anser att villkoren är uppfyllda kan barn nekas delaktighet enligt den lägsta nivån. Å andra sidan kan det i andra situationer av denne uppfattas som centralt att barnet uttrycker sig och blir lyssnad till, och deltagandekraven uppnås då.

Sedan införandet av 3 kap. 5 § andra stycket år 1998 – och sedermera tillkomsten av 1 § sjätte stycket LVU – har de yngre barnens möjligheter att få komma till tals stärkts påtagligt. Denna bestämmelse beskriver att den unges *inställning* så långt möjligt skall klarläggas och att hänsyn skall tas till den unges *vilja* med beaktande av dennes ålder och mognad. Barnets yttranderätt skall vara huvudregel, oberoende av dess eventuella värde för utredningen i målet eller ärendet, eller för barnets fortsatta utveckling. I förarbetena till bestämmelsen i LVU uttalar man följande:

Den nya bestämmelsen tar sikte på alla beslutssituationer och åtgärder som vidtas med stöd av LVU, alltså inte enbart domstolens beslut. Skyldigheten att så långt möjligt ta reda på barnets egen inställning och respektera densamma vid beslutsfattandet utvidgas härigenom till att gälla alla beslutssituationer och ingripanden som sker med stöd av lagen. Endast i undantagssituationer, där beslutet kräver extrem brådska, kan beslutsfattaren underlåta att inhämta den unges inställning i förväg. (prop. 2002/03:53, s. 105)

Även om rätten att få påverka besluten är begränsad uttrycks således yttranderätten som mer eller mindre obegränsad. Genom dessa uttalanden och de uttalanden som skedde i samband med revideringen av motsvarande bestäm-

melse i SoL kan man konstatera att barns rätt att komma till tals är stark. Även i några JO-fall uttrycks vikten av att lyssna på barnet under utredningen (såsom JO 2006/07 s. 305, dnr 2921-2004, där fråga var om ett beslut om omplacering av två syskon som var placerade i ett familjehem enligt 2 § LVU grundades på en tillräcklig utredning).

Den andra frågan är i vad mån barn tillåts delaktighet när åtgärder vidtas av institutionen under placeringen. Som jag inledningsvis konstaterade skall barns rätt att få komma till tals inte endast gälla myndighetsbeslut och domstolsavgöranden utan också andra typer av åtgärds- och beslutssituationer som sker med stöd av SoL och LVU och som berör barnet personligen. Av den proposition som behandlade paragrafens ursprungliga lydelse enligt 1980 års socialtjänstlag (som utan ändring i sak sedan fördes över till 3 kap. 5 § andra stycket SoL) framgick att rätten att komma till tals innefattade även andra saker som rörde barnet personligen än beslut hos socialtjänsten och domstol. I specialmotiveringen till bestämmelsen uttrycker man sig på följande sätt:

Bestämmelsen har ett vidare tillämpningsområde än 56 §. (min kommentar: nuvarande 10 kap. 11 § SoL) Den gäller även andra situationer än utredningsarbete. Det kan gälla både vardagliga situationer och traumatiska händelser som berör barnet på ett eller annat sätt. (prop. 1996/97:124, s. 176)

Det kan alltså röra sig om vardagssituationer och andra händelser som berör barnet på ett eller annat sätt. Det innebär att även beslutssituationer av mindre ingripande slag på institutionen skall innefattas av bestämmelsens deltagandekrav. Jag har också tidigare redovisat tillämplig skollagstiftning som betonar delaktighet i barnens skolgång på olika sätt under såväl grundskola som gymnasieutbildning, däribland rätten att få uttrycka sin mening för att möjliggöra inflytande i utbildningen. Vardagliga frågor rörande boendet, behandlingen, skolgången och fritiden skall alltså i princip inrymma möjlighet för barnet att få uttrycka sig. Harts deltagandekrav för barn i fråga om deras rätt att få komma till tals i olika situationer inför och under sin placering måste således numera anses vara uppfyllt i denna del.

3.3 Att få information

Tills nyligen fanns det inget tydligt lagstadgat krav att tillse barns informationsbehov i de sociala lagarna. I ärenden och beslut hos socialnämnden respektive förvaltningsdomstolen innebar detta egentligen inga bekymmer för de processbehöriga barnen. De hade vanligen ändå möjlighet att få tillgång till relevant information enligt de allmänna förvaltningsrättsliga bestämmelserna om kommunikeringskyldighet till parter i ärendet. Såsom jag konstaterat i kap. 3.1 är förvaltningsmyndigheten skyldig att innefatta den unge i ärendet på olika sätt, genom att informera i ärendet och lämna relevanta handlingar som rör ärendet. Redan här är alltså informationskravet uppfyllt.

De allmänna förvaltnings- och förvaltningsprocessuella bestämmelsernas tillämplighet i fråga om kommunikeringskrav och partsinsyn gäller förvisso också yngre barn, men i egenskap av part är deras talerätt och rätt till information begränsad. I praktiken innebär detta inga direkt lagstadgade informationskrav för barn under 15 år i sociala barnavårdsärenden. (Däremot uttrycks det i senare förarbeten redan tidigare ha förelegat en informationsplikt till barnet indirekt genom bestämmelsen om barnets yttranderätt i 3 kap. 5 § andra stycket, se prop. 2006/07:129) Den 1 april 2008 skedde, som påpekades ovan, en lagändring i syfte att ändra detta. 3 kap. 5 § andra stycket SoL och 1 § sjätte stycket LVU ändrades så att bestämmelserna numera inleds med att "[N]är en åtgärd rör ett barn skall barnet få relevant information /..../". I specialmotiveringen till bestämmelserna anges att det är socialnämndens skyldighet att tillse att den unge får relevant information. Vad som är relevant information skall prövas utifrån barnets vilja att få information, barnets ålder och mognad, barnets tidigare kunskaper och barnets bästa. Man konstaterar i allmänmotiveringen följande:

En pojke eller flicka som är i kontakt med socialtjänsten bör få information och bli delaktig i det som pågår och planeras och som har med hennes eller hans situation att göra. Informationen bör ges så tidigt som möjligt, dels för att informationen kan lugna den unge i en obekant och kanske skrämmande situation, dels för att den unge skall kunna ge uttryck för sin inställning tidigt i processen. Denna inställning skall kunna utgöra en del av bedömningsunderlaget i ärendet eller målet. Vid samtal är det viktigt att ta reda på om den unge kunnat ta emot och förstå den information som lämnats. Information bör ges kontinuerligt under hela tiden som ett ärende pågår. (prop. 2006/07:129, s. 38)

Genom den ifrågavarande lagändringen tillkommer alltså alla barns informationsrätt i sociala mål och ärenden som rör dem personligen, oavsett ålder. Informationskravet får även anses innefatta andra typer av beslut som sker på institutionen, liksom rätten att få ta del av sin journal eller uppgifter ur denna enligt 11 kap. 6 § SoL. Detta följer av bestämmelsens breda tillämplighet som betonats i förarbeten och ansetts innefatta olika typer av vardagliga beslut och andra händelser som rör den unge personligen (se prop. 1996/97:129, citering kap. 3.2). Harts grundläggande krav på delaktighet i form av rätten att få information under processen kan därmed anses vara uppfyllt.

3.4 Att få ha en betydelsefull roll

Barnets roll tillåts variera beroende av en rad faktorer. Inför beslut som fattas av socialnämnd eller förvaltningsdomstol är processbehörigheten en central sådan faktor. Äldre barns processbehörighet ger automatiskt barnet en betydelsefull roll i processer där barnet kan rättshandla på olika sätt. I talerätten ingår vanligen initiativrätten (det vill säga rätten att initiera en handläggning eller en process), argumentationsrätten (det vill säga rätten att föra fram argu-

ment för sin talan) och överklaganderätten. Beroende av vilken typ av ärende eller mål som saken rör finns en eller flera av dessa ingredienser i talerätten för barnet. Oavsett om det föreligger initiativrätt eller överklaganderätt enligt aktuella regler, finns dock alltid argumentationsrätten. Det innebär en konkret möjlighet för den unge att framföra sina åsikter och en garanti att dessa uppgifter tas på allvar. I vissa fall har den unge även initiativrätt och därmed möjlighet att sätta igång sitt eget ärende. Inskränkningar har emellertid gjorts med avseende på möjligheten att initiera vissa åtgärder, såsom sitt eget tvångsomhändertagande.

Ett färskt JO-fall uttrycker vikten av att iaktta processbehöriga ungas rätt att ha en betydelsefull roll i processen (JO 2007/08 s. 346, dnr 1004-2006). Ärendet rörde frågan om socialnämnds skyldighet att fatta ett formellt beslut när ett 15-årigt placerat barn förklarar att hon ville bli omplacerad. Den unge var placerad vid ett hem för vård eller boende och omhändertagen med stöd av 2 och 3 §§ LVU. I en anmälan framförde hon klagomål mot Socialnämnden i Luleå kommun. Hon hävdade att nämnden inte hade vidtagit några åtgärder trots att hon upprepade gånger hade framfört att hon inte ville vara placerad i ett HVB-hem utan i stället i ett familjehem. Medan socialnämnden var av uppfattningen att det var en "närmast ogörlig situation att fatta ett formellt beslut vid varje enskilt tillfälle som en placerad ungdom uttrycker att de inte trivs och inte vill vara kvar" (s. 347) menade JO att den unges processbehörighet måste iakttas:

Enligt 11 § första stycket LVU bestämmer socialnämnden hur vården av den unge skall ordnas och var han eller hon skall vistas under vårdtiden. En framställning från vårdnadshavaren om att den unge skall omplaceras skall föranleda att nämnden fattar ett formellt beslut om den unges placering. Om den unge har fyllt 15 år intar han eller hon ställning av part vid sidan av sina vårdnadshavare och kan därför själv framställa ett yrkande om omplacering (36 § första stycket LVU). Nämndens beslut i frågan om omplacering kan överklagas till domstol (41 § 1 LVU). /../ Det ligger i sakens natur att många ungdomar som vårdas med stöd av LVU inte är nöjda med var de har placerats. Varje uttryck för ett sådant missnöje behöver, som nämnden anfört i sitt yttrande, givetvis inte ses som en begäran om omplacering. Aktualiserar vårdnadshavaren eller den unge, om han eller hon fyllt 15 år, frågan om omplacering är det därför naturligt att nämnden i ett inledande skede tar upp en diskussion med denne om frågan. Leder inte diskussionen till enighet, t.ex. därför att den unge vidhåller sitt önskemål om en ny placering, har nämnden att fatta ett formellt beslut i saken. I förevarande fall hade [den unge] gett uttryck för ett önskemål om en omplacering från HVB-hemmet till ett familjehem.

Vid de diskussioner som förevar mellan henne och förvaltningen i anledning av detta måste det, i vart fall efter mötet i februari 2006, ha stått klart för förvaltningen att [den unge] inte delade uppfattningen om vilket placeringsalternativ som var bäst för henne samt att hon vidhöll sitt önskemål om omplacering. Enligt min mening borde nämnden därför i ett betydligt tidigare skede än vad som nu blev

fallet ha inlett en utredning med anledning av [hennes] önskemål om omplacering och därefter ha fattat ett formellt beslut i saken.

JO-fallet åskådliggör vikten av att respektera den unges önskemål och rätt att få omprövat sin sak i en situation då det faktiskt föreligger en formell möjlighet att ifrågasätta sin situation. Genom att inte fatta ett negativt beslut i frågan undanhålls den unge också rätten att överklaga ett sådant beslut.

Vissa situationer föranleder rätt att överklaga ett beslut som den unge är missnöjd med. Det finns allmänna förvaltnings- och förvaltningsprocessuella bestämmelser i 22 § FL och 33 § FPL som stadgar att beslut som rör den enskilde och som har gått denne emot kan överklagas. Därutöver finns särskilda överklaganderegler i de sociala lagarna. Enligt 16 kap. 3 § SoL kan ett flertal beslut som fattas av socialnämnden överklagas till domstol. I 41 § LVU finns motsvarande möjlighet att överklaga beslut som fattats enligt denna lag. Båda bestämmelserna uttrycker att andra beslut inte kan överklagas. Dessa överklagandeförbud har emellertid kommit att ifrågasättas genom de vidgade europarättsliga möjligheterna att överklaga i vissa fall. Som en konsekvens härav finns numera 3 § andra stycket FL som öppnar upp för möjligheter att överklaga myndighets beslut i vissa fall även när speciallagen uttrycker överklagandeförbud. Denna bestämmelse tillämpas om det behövs för att tillgodose rätten till domstolsprövning av civila rättigheter enligt artikel 6.1 i Europakonventionen. Europadomstolen har genom rättspraxis slagit fast att även offentligrättsliga rättigheter kan vara civila rättigheter. Bland annat anses sociala förmåner vara civila rättigheter, under förutsättning att det enligt nationell lag finns en rätt till sådana förmåner och det inte endast är fråga om ett skönsmässigt beviljande av ekonomiska bidrag (Danelius 2007).

Den unge kan, som påpekats ovan, i enlighet med de allmänna förvaltningsrättsliga bestämmelserna ha överklaganderätt om han eller hon varit part i ärendet och det har gått denne emot. Ibland kan dock vederbörande ha överklaganderätt även *utan* att ha varit part. Frågan när denna överklaganderätt kan uppkomma får besvaras genom att tolka rådande rättspraxis på området. Grundförutsättningen är normalt att vederbörande har fyllt 15 år. I annat fall krävs att en ställföreträdare för barnet överklagar beslutet.

För det processobehöriga barnet är dess roll beroende av andra faktorer, varav de flesta är beroende av bedömningar i det enskilda fallet. Här föreligger ingen talerätt och därmed ingen självständig rätt att agera. I den mån som barnet vill ha en betydelsefull roll får dess medverkan bero på faktorer såsom barnets ålder och mognad, ställföreträdarens inställning, målets karaktär, innebörden av barnets delaktighet och myndighetens respektive domstolens lämplighetsbedömning. Vid denna bedömning skall dock iaktas de lagändringar som skett i såväl SoL som LVU de senaste åren och som behandlats ovan. Dessa uttrycker principiellt starka krav på barns rätt att få komma till tals, liksom uttryckliga krav att låta barnets inställning få påverka. Huvud-

regeln i båda lagarna får därför sägas uttrycka att barn skall få möjlighet att påverka under vissa förutsättningar. Man kan konstatera att barnets roll får bero på olika faktorer, men att nuvarande reglering uttrycker ett principiellt ställningstagande för att barn skall kunna få ha en betydelsefull roll i ärenden och mål som rör dem personligen. Vad gäller beslut som sker på institutionerna råder samma huvudregel. Den tidigare åberopade bestämmelsen i 3 kap. 5 § andra stycket respektive 1 § sjätte stycket LVU om ungas möjligheter att få inverka på sina egna liv gäller även dessa beslut. Påverkansgraden skall som huvudregel få bero på barnets ålder och mognad. Därutöver inverkar en bedömning av vad som är barnets bästa, vilket kan få bero på vad saken gäller. Sammanfattningsvis kan man konstatera att Harts deltagandekrav får anses vara uppfyllt även i denna del.

3.5 Att delta frivilligt

Att ett barn ofrivilligt kan bli föremål för en ärendehandläggning eller en rättslig process är en sak. Exempelvis kan föräldrar tvista i vårdnads-, umgänges- eller boendefrågor rörande sitt barn utan att barnet kan påverka initierandet eller processens gång. Barn kan även, liksom vuxna, bli föremål för ett skadeståndsanspråk och tvingas bestrida ett sådant i domstol. Att ett barn ofrivilligt själv måste delta i denna process är en annan. Den här punkten berör i princip den senare aspekten (för de processbehöriga barnen är de dock nära förknippade).

Försiktighetsprincipen har sedan länge dominerat processrättens syn på barns delaktighet i rättsliga processer. Därvid har barn sällan uppträtt i myndighetshandläggning, än mindre i domstolssammanhang. Det har ansetts lämpligare att vuxna iakttar barns behov och intressen i ärenden som rör dem personligen för att barn skall undslippa detta själva. Även om denna försiktighetsprincip alltjämt kvarstår på flera sätt (exempelvis anses det vanligen olämpligt att barn närvarar och medverkar i domstolen under en muntlig förhandling) har kraven på barns delaktighet i internationell reglering och en annan syn på barn inneburit att barn numera allt oftare anses ha en plats även i dessa offentliga sammanhang. Detta tar sig uttryck i nya sätt att låta barn delta, såsom "röster" i utredningar av olika slag i många mål och ärenden. Det innebär att barnens röst vanligen skall höras i utredningsarbetet och i beslutsunderlaget.

Såsom framkommit tidigare i arbetet är barnets processbehörighet avgörande för barnets medverkan i mål och ärenden som rör barnet, oavsett de vuxnas inställning till dess betydelse. När barnet har fyllt 15 år kan barnet välja att initiera vissa ärenden, såsom en ansökan om bistånd enligt 4 kap. 1 § SoL. Samtidigt innebär processbehörigheten vissa krav på delaktighet som kan förefalla vara mindre frivilliga, såsom krav på dess inställning vid mål som rör vård enligt LVU. I de fall som barnet har ett juridiskt ombud vid sin sida kan frivillighetskravet uppnås, eftersom den unge kan överlåta till advokaten

att föra sin talan. Det finns heller inget som säger att den unge måste tala med utredarna (även om en avog inställning givetvis kan inverka menligt på vad utredningen sedan kommer att utvisa rörande vårdbehov etc). I fråga om de beslut som den unge får göra ensam, utan något ombud, kan det i vissa fall vara lite besvärligare. Så länge den unge inte är myndig, har han eller hon dock ingen skyldighet som inte vårdnadshavaren också har när det rör beslut som skall fattas rörande den unge. Barnet kan alltså hänvisa till föräldrarna om han eller hon inte vill delta i ärendet. I andra fall bör det övervägas om en god man inte bör tillsättas för att tillgodose den unges rättsskydd.

För det barn som inte är processbehörigt finns egentligen inga formella deltagandekrav, även om lagstiftningen mer och mer kommit att betona vikten av att lyssna även på mindre barn. Enligt förarbetena till bestämmelsen om rätten att få komma till tals betonas att barnet aldrig får pressas på synpunkter (prop. 1996/97:124 s. 98f). Även senare förarbeten uttrycker vikten av att barn inte skall tvingas att delta. I specialmotiveringen till den proposition som föregick lagändringarna rörande rätten att bli informerad (prop. 2006/07:129) framförs "[A]tt ta del av informationen är en möjlighet, inte en skyldighet, för barn och unga" (s. 109). I den allmänna motiveringen förklarar man att detta bland annat innebär att socialnämnden inte skall ge information till barnet i sådana situationer då barnet inte vill ta emot viss eller någon information (s. 40). Motsvarande skyddsprincip gäller i fråga om att höra barn och att låta dem ha en betydelsefull roll i handläggningen.

Frivillighetskravet är alltså uppfyllt för de mindre barnen. Även om det är något mer tveksamt om man i alla lägen kan hävda att de processbehöriga barnen alltid deltar frivilligt, kan man ändå konstatera att deras handlingsutrymme samtidigt medger en möjlighet att inte agera inom ramen för detta utrymme. För det mer vardagsnära beslut som fattas på institution är saken egentligen oreglerad. Däremot kan man konstatera att det inte finns någon formell bestämmelse som uttrycker några aktivitetsskyldigheter i fråga om beslut som fattas på institutioner. Därvid bör man kunna hävda att Harts deltagandekrav är uppfyllt även för dessa barn.

3.6 Några exempel på deltagandegrader

Vi har hittills konstaterat att svensk rätt i fråga om institutionsplacerade ungas rättsliga ställning i princip verkar uppfylla de grundläggande krav för deltagande som Hart uppställer. Nästa fråga blir vilken *grad av deltagande* som regleringen utgör. Denna fråga skall jag belysa genom att använda mig av de fiktiva fall som presenterades i kap. 1. Min avsikt är att belysa exempel på deltagandegrader för barn och unga i olika situationer som rör frågor i deras kontakt med socialtjänsten. Förhoppningen är att jag på detta sätt kan öka förståelsen för hur barns deltagande kan ta sig konkreta utfall. Därefter sätts resultaten i belysning av Europarådets riktlinjer för placerade barns delaktighet.

Elin är 17 år och institutionsplacerad enligt SoL. Hon har en bestämd åsikt i fråga om i vilken gymnasieskola hon vill gå och ansöker om bistånd (för resor och andra kostnader som kan vara aktuella) för att kunna förverkliga detta. Eftersom hon är processbehörig skall hennes ansökan prövas i sak av socialnämnden. Även om hon inte kan bestämma själva utgången av beslutet, vilket ju här är en fråga om myndighetskompetens, har hon i övrigt goda möjligheter till deltagande. Om hon är missnöjd med beslutet kan hon dessutom överklaga detta. Hon innehåller därmed talerättens alla komponenter: initiativrätt, argumentationsrätt och överklaganderätt. Den begränsning som hon kan erfaras i sin delaktighetsgrad är kravet på vårdnadshavarens samtycke för det fall som hon skulle vilja ändra sitt boende också. (I det här fallet verkar det inte vara aktuellt.) Enligt praxis ligger boendefrågor inom vårdnadshavarens beslutandesfär och ungas möjligheter att i beslut av socialtjänsten erhålla annat boende är därför mycket begränsade utan dennes samtycke. I övrigt har Elin sannolikt uppnått sådan ålder och mognad att hon får bestämma själv i skolfrågor. Det finns sammanfattningsvis fog att hävda att Elin kan nå upp till Harts näst högsta deltagandestege, det vill säga initiativrätt och inflytande. Högre deltagande än så kan man inte ha i frågor där beslutet tas av en myndighet eller en domstol.

Tilda 7 år, är ett institutionsplacerat barn som skall börja skolan. Det råder delade meningar i vilken skola hon skall placeras. Medan Tilda (och familjehemsföräldrarna) vill att hon går i samma, närbelägna skola som de andra barnen i familjen är hennes vårdnadshavare av annan uppfattning, vilket innebär skolskjuts. Tildas möjligheter till delaktighet, själv eller genom någon vuxen, är mycket begränsad i det här fallet. Tilda har dock rätt att bli informerad i saken, eftersom den rör henne. Vidare har hon möjlighet att få framföra sin mening. Det är mindre sannolikt att hon får en reell möjlighet att påverka beslutet. Hon uppnår därmed endast den första graden av reellt deltagande, det vill säga konsulterad och informerad. Hennes relativt låga ålder samt vårdnadshavarens omfattande bestämmanderätt vid frivilliga placeringar med stöd av SoL ger inte större utrymme för inflytande på beslutet. Om inte vårdnadshavaren ändrar sin inställning kommer Tilda sannolikt att få gå i den av vårdnadshavaren valda skolan.

Chatarina 14 år, är institutionsplacerad med stöd av LVU och vill vara med på aktiviteter som inte i alla avseenden överensstämmer med vårdnadshavarens vilja. Vårdnadshavaren inskränker dotterns handlingsutrymme i vissa delar och frågan är då vilka möjligheter Chatarina har att vara delaktig i beslut rörande dessa aktiviteter. Flera aspekter talar för att hon kan nå högt på deltagandestegen. Hon har inte initierat frågan själv, men kan på grund av sin egen ålder och vårdnadshavarens inskränkta bestämmanderätt i LVU-vård (särskilt i sådana frågor där flickans behov mest troligen överensstämmer med hennes vilja) ha tydlig påverkan på beslutet, och hon uppnår därmed den sjätte nivån i deltagandestegen.

Adam 13 år, med ett psykiskt funktionshinder är föremål för två myndigheters verksamheter, där det av tradition har visat sig finnas oklarheter i ansvarsfördelning och formerna för samverkan. Det finns risk att Adams delaktighet i sin skolgång blir en subsidiär fråga, där diskursen mellan myndigheterna kan ta överhanden framför diskursen mellan den enskilde och myndigheten. Å andra sidan finns det, som påpekats i Tildas fall, en rätt att bli informerad och att få komma till tals

i myndighetsärenden som rör honom. Han uppnår därför i vart fall det första steget av deltagandegrad, och beroende av de vuxna aktörerna kan han möjligen även få en reell möjlighet till inflytande, vilket skulle innebära ett högre trappsteg i Harts deltagandesteg.

Janos 17 år, är föremål för frågan om LVU-vård och anmärker på den vårdplan som ingetts till länsrätten i samband med ansökan om tvångsbefogenheter att vårda honom. Han vill fortsätta sin påbörjade utbildning, fortsätta med sina fritidsaktiviteter och låta detta styra vårdens placering, istället för tvärtom. Eftersom Janos är processbehörig är hans utgångsläge ganska gott. Han har rätt att framföra sin talan i domstolen och domstolen har skyldighet att ta hans åsikter på lika stort allvar som övriga parter talan. Han kan själv initiera frågan om den i vårdplanen planerade utbildningen och hans delaktighetsgrad blir hög. Om han misstycer nämndens beslut kan han överklaga. Eftersom det rör LVU-vård är inte vårdnadshavarens samtycke ett villkor för genomförandet. Det avgörande beslutet är emellertid aldrig hans, men han har möjlighet att påverka detta och att ta initiativ att överklaga ett beslut han inte är nöjd med. Han kan därför uppnå den näst högsta deltagandegraden.

Flera av exemplen har gemensamma resultat. För *det första* är den unges egen formella rättsliga status avgörande för att garantera hans eller hennes delaktighet i vissa situationer. Processbehörighet ger andra deltagandemöjligheter än icke-processbehörighet. De yngre barnen kan endast uppnå de lägre deltagandenivåerna, medan de äldre barnen hamnar i de högre. Detta gäller även för de yngre barnen som inte generellt sett kan hävda partsbehörighet, och inte heller större delaktighet enbart på den grunden att de är parter i ett mål. Delaktigheten för dessa barn är beroende av de vuxnas inställning till och intresse av den unges medverkan. För *det andra* är frågan om delaktighet beroende av frågans karaktär och, därigenom, tillämplig lag. De flesta beslut som fattas är inte av den karaktären att de är överklagbara, utan rör beslut av förhandlingskaraktär och överenskomna avtal mellan den enskilde och myndigheten eller institutionen. Här riskerar reglerna om barns delaktighet att fungera bristfälligt, eftersom barnets eventuella delaktighet får bero på den vuxnes bedömning i det enskilda fallet, där bland annat barnets ålder och mognad skall inverka enligt bestämmelsen i 3 kap. 5 § andra stycket SoL respektive 1 § sjätte stycket LVU. För *det tredje*, vilket på sätt och vis är en fortsättning av det tidigare sagda, är barnets delaktighet i det offentliga rummet beroende av vem som bestämmer rörande barnets privata liv. Vid frivillig vård är ju detta i stor utsträckning vårdnadshavaren, vilket innebär att barnets delaktighet är beroende av vårdnadshavarens samtycke att medverka. Vid tvångsvård däremot finns utrymme för beslut av det offentliga i större utsträckning även i fråga om barnets privata angelägenheter. Handlingsutrymmet är inte lika beroende av vårdnadshavarens samtycke, eftersom det istället är den unges bästa som skall vara avgörande för beslutets innehåll. Så länge den unges delaktighet är förenlig med det som kan anses vara till

det bästa för honom eller henne har vederbörande goda möjligheter att utöva samtliga nivåer av delaktighet.

Ovan givna exempel på hur reglerna rörande barns möjligheter till delaktighet kan te sig i olika situationer åskådliggör problematiken att förverkliga en rätt i en kontext som inte är anpassad för rättsligt handlingsinkapabla personer (det vill säga personer som inte har fulla rättigheter att agera i myndighetsärenden och domstol). Även om svensk rätt i princip verkar uppställa skilda möjligheter att vara delaktiga i beslut som rör dem personligen under en institutionsvistelse, skall de tolkas och tillämpas i ljuset av grundläggande principer om barns behov av rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi. Det innebär att i oklara situationer om barns deltagandegrad bör *vågskålen som rör delaktighetsargumenten väga tyngre än den vågskål som talar emot det*, om det i övrigt kan anses vara förenligt med barnets bästa. Barns delaktighet är, som också konstaterats inledningsvis, central i ett europarättsligt perspektiv och utifrån grundtankar om barns grundläggande rättigheter som medborgare och individer.⁸

3.7 Europarådets deltaganderekommendationer

Förutom de regler som omnämnts i föregående kapitel finns *allmänna principer* uttryckta av Europarådet som kan användas som ytterligare riktmärken för förståelsen av barns delaktighet. Enligt rekommendationer Rec(2005)5 of the Committee of Ministers to member states on the rights of children living in residential institutions skall institutionsplacerade tillåtas delta i sin placering:

Considering that the type of placement must primarily take account of the needs and best interests of the child and, where appropriate, his or her personal views on the matter, due weight should be given to these views in accordance with the child's age and his or her degree of maturity.

Av appendixen framgår att detta innebär att barnets mening skall beaktas under placeringens olika delar.

– the procedure, organisation and individual care plan of the placement, including a periodic review of the placement, shall guarantee the rights of the child, notably

⁸ Denna utveckling återfinns till exempel i Europadomstolens rättspraxis. Europadomstolen har i flera domar betonat vikten av att barn får komma till tals. I saken Kutzner mot Tyskland (appl. No 46544/99, 22 februari 2002) uttryckte domstolen kritik för att man inte hade hört två barn, 5 och 6 år gamla, under den rättsliga processen som föregick ett eventuellt omhändertagande. I saken Sahin mot Tyskland (appl. No 30943/96, 11 oktober 2001) underlät de nationella myndigheterna att höra ett 5-årigt barn med motiveringen att det inte var till barnets bästa att bli hört. I kammaren uttrycktes kritik över att barnet inte hade blivit hört, medan Storkammaren kom till motsatt åsikt. Sammantaget kan man konstatera att frågan om barns rätt att få komma till tals i mål som berör dem personligen alltmer blir ett väsentligt spörsmål i europarättsligt avseende.

the child's right to be heard; due weight should be given to these views in accordance with the child's age and his or her degree of maturity

Deltagandegraden skall, liksom anges i BK artikel 12, tillåtas bero på barnets placering i utvecklingstrappan, en konstruktion som använts i den tidigare omnämnda 3 kap. 5 § andra stycket SoL och i 1 § sjätte stycket LVU. Att deltagandegraden skall variera stort beroende på om 15-årsdagen har uppkommit eller ej anges däremot inte. Detta talar för att en tolkning av bestämmelserna i de sociala lagarna i fråga om delaktighet bör utmynna i att processbehörigheten inte skall tillåtas vara den enda och dominerande faktorn vid bestämmande av graden av delaktighet. Barnets ålder i övrigt och dess varierande mognad *bör också inverka* när tillfälle ges till enskilda bedömningar. Det är också det som framkommit av diskussionen ovan.

Det är vidare värt att återigen betona att barns delaktighet inte endast skall komma i fråga vid de formella beslut som fattas i enlighet med SoL och LVU. Många beslut som rör barnet är av mer informell karaktär och uppkommer vid informella samtal och olika avtalsliknande förhållanden som kan uppkomma på institutionen. Förutom vid handläggningen inför de särskilt angivna besluten i de sociala lagarna rörande umgänge, placering, upphävande av vården etc, innefattar kraven på delaktighet alltså också andra beslut som rör barnens personliga förhållanden under institutionsvården. Detta framgår, som framkommit ovan, i förarbetena till den generellt formulerade bestämmelsen i 3 kap. 5 § andra stycket SoL. En europarättslig tolkning av bestämmelsen ger samma resultat. I den nämnda rekommendationen framgår att en (av flera) rättigheter som alla institutionsplacerade barn och ungdomar skall ha är "the right to participate in decision-making processes concerning the child and the living conditions in the institution". Delaktighetskravet bör alltså innefatta de ungas levnadsförhållanden totalt sett på institutionen.

4 En jämförelse mellan svensk och norsk rätt

Det som hadde bygd seg opp gjennom mange år, veltet opp denne dagen. Han klarte ikke mer, han rømte til farmor, der han fikk bo en natt. Dagen etter kom barnevernet og hentet ham på skolen. – Hva vil du nå? spurte de. – Hva som helst, svarte Svein, bare ikke hjem. Om jeg så ligger i rennesteinen, kan det være det samme – jeg vil ikke hjem igjen. Foreldrene var enige. Heller ikke de ville ha ham hjem – om han så lå i rennesteinen. – Det er tøft å måtte sitte og høre dine foreldre si det når du er fjorten år. At de heller vil se deg i rennesteinen... Først mange år senere har foreldrene hans fortalt at det var dette de var bedt om å si. Av barnevernet. Hvorfor er ikke så godt å vite, kanskje fordi noen trodde det ville sikre hjelp utenfra. Det tok bare altfor mange år før han fikk vite at denne klare og vonde avvisningen var barnevernets bestillingsverk.

Svein, 27 (*Sammen om barnevern*, s. 39f)

4.1 Allmänt

Lov 17. juli 1992 nr. 100 om barneverntjenester (barnevernloven) är den centrala regleringen för den sociala barnavården i Norge. Ansvar för de frivilliga insatserna och för uppföljningen av beslut rörande tvångsplacerade barn ligger på kommunerna, medan statliga *fylkesnemnder* har beslutanderätten rörande tvångsinsatser. *Fylkesnemnder* är ett domstolsliknande förvaltningsorgan med en handläggning som motsvarar en rättslig process vid en domstol. Nämnden består vanligen av en lagfaren domare, två *legmedlemmer* (ung. motsv. nämndemän) och två sakkunniga nämnsledamöter. De sakkunniga kan vara psykologer, psykiater, erfarna socionomer m.fl. yrkesgrupper.

Kommunernas ansvar för de frivilliga insatserna inom den sociala barnavården regleras i barnevernloven § 2-1. I bestämmelsen betonas vikten av att finna barn och unga med omsorgsbrist eller beteendestörningar och att få till stånd frivilliga insatser (motsvarande de svenska socialnämndernas ansvar enligt 5 kap. 1 § SoL). Det kommunala organ som handhar barnavårdsärenden är *barneverntjenesten*. Denna är enligt § 4-3 skyldig att snarast inleda utredning i fall där det är rimligt att anta att det föreligger sådana förhållanden som kan utgöra grund för ett ingripande enligt lagen. Barnets intressen skall väga tyngst, vilket bland annat innebär att *barneverntjenesten* kan träffa och undersöka barnet utan vårdnadshavarnas medgivanden.

Av barnevernloven § 4-4 framgår vilka typer av hjälpinsatser som kommunen kan erbjuda. Det kan till exempel vara avlastningshjälp i hemmet, extra stimulans i förskolan, ekonomiskt bistånd eller placering av barnet i ett annat hem än föräldrahemmet. Vård utanför hemmet kan ske antingen som en frivillig placering eller som en placering där det offentliga formellt sett övertar en

del av vårnaden om barnet. De frivilliga plasseringarna, utan omhändertagande enligt § 4-4 femte stycket er en relativt ny foreteelse i norsk lagstiftning og er framst avsedda som en kortvarig vurdform. Om bedomningen er att vurdnadshavaren inte kommer att kunna ge tillrækkligt god omsorg under en lœngre tid skall kommunen œvervœgœ att œverta omsorgen istœllet. Ett sœdant beslut sker med stœd av § 4-12 og krœver ett beslut av *fylkesnemnda*. Vid allvarlige beteendestœrninger hos ett barn kan kommunen, pœ motsvarande sœtt, ansœka om ett tvœngsingripande med stœd av barnevernloven § 4-24. Ett ingripande kan alltsœ ske bœde pœ grund av vurdnadshavarens omsorgsbrist eller pœ grund av den unges beteende. Fœrutsœtningarna skiljer sig œt og regleras i ulike bestœmmelser. Fœrutsœtningarna fœr omhœndertaganden i miljœfall œverensstœmmer i stort med de svenske reglerne (fœr en mer ingœende diskusjon, se Mattsson 2002) med den vœsentlige skillnaden att vurdnadshavarens respektive den 15-œrige brist pœ samtykke inte er en fœrutsœtning fœr att ett omhœndertagande skall ske. Oberoende om vurdnadshavarna (eller den unge som fylt 15 œr) har samtyckt till vœrden eller inte, fœrlorar vurdnadshavarna den faktiske vurdnaden om sine barn fœr den tid som barnet er plassert med stœd av lagen. Samtykket inverkar dœremot pœ hur omfattande det processuelle fœrfarandet skall vara. Om samtykke till plassering finns kan ett enklere fœrfarande ske i *fylkesnemnda*. Annars blir det en regelmœssig handlœggning av œrendet. Fœrutom sjœlva bedomningen av vurdbehovet skall tre prinsipersærskilt iakttas ved beslut vilke œtgœrder som skall vidtas: det mildaste ingrepets princip (jœmfœr 1 § fœrste stycket LVU), prinsen om barnets bœste (jfr 1 § femte stycket LVU) og den biologiske prinsen.

Nœr det gœller beteendefallen skiljer sig dessa frœn den svenske rœtten framst genom att det eventuelle ingripandet er riktat mot den unge sjœlv i stœllet fœr mot den unges vurdnadshavare. Beteendefallen regleras dœrfœr særskilt i § 4-24 og § 4-26. Ingripandena gœr ut pœ plassering fœr lœngre eller kortere tid pœ institusjon eller familjehem, samt med tvœng eller med samtykke. Vurdnadshavarnas roll er ganske undanskymd i de hœr œrendena. Det tar sig særskilt uttrykk i att bestœmmelserne er riktade till den unge. Fœrutsœtningarna fœr ett ingripande er fœljende enligt § 4-24:

- Et barn som har vist alvorlige atferdsvansker
- ved alvorlig eller gjentatt kriminalitet,
- ved vedvarende misbruk av rusmidler eller
- pœ annen mœte

kan uten eget samtykke eller samtykke fra den som har foreldreansvaret for barnet, plasseres i en institusjon for observasjon, undersœkelse og korttidsbehandling i opptil fire uker, eller i den kortere tid som er fastsatt i vedtaket. Ved nytt vedtak kan plasseringstiden forlenges med opptil fire nye uker.

Er det trolig at et barn som nevnt i fœrste ledd har behov for mer langvarig behandling, kan det treffes vedtak om at barnet skal plasseres i en behandlings- eller opplœringsinstitusjon i opptil tolv mœneder uten eget samtykke eller samtykke

fra den som har foreldreansvaret for barnet. Ved nytt vedtak kan plasseringstiden i særlige tilfeller forlenges med opptil tolv nye måneder. Barneverntjenesten skal fortløpende følge opp plasseringen, og vurdere tiltaket på nytt når plasseringen har vart i seks måneder. /.../ Et vedtak etter første og annet ledd kan bare treffes dersom institusjonen faglig og materielt er i stand til å tilby barnet tilfredsstillende hjelp sett i forhold till formålet med plasseringen.

Av bestemmelsen framgår att grundförutsättningen för en tvångsplacering är att barnet har visat allvarliga beteendestörningar. Därutöver krävs att ett sådant beslut är nödvändigt, det vill säga att milda ingreppets princip prövas (detta krav framgår av § 4-25 där det stadgas att frivilliga insatser med stöd av § 4-4 först bör prövas). Slutligen skall hänsyn tas till vad som framgår av sista stycket i § 4-24, det vill säga att den institution som den unge skall vistas vid har de yrkesmässiga resurser och övriga resurser som krävs för att tillgodose den unges vårdbehov. Beslutet fattas som framgått ovan av *fylkesnemnda*.

En särskild form av beslut rörande barn med beteendestörningar som befinner sig på en institution frivilligt är *tilbakehold i institusjon på grunnlag av samtykke* enligt § 4-26. Detta är ett tvångsinslag i den annars frivilliga vården. Tvånget består av att institutionen kan sätta upp villkor att barnet kan tvingas vara kvar i tre veckor från det barnet anländer till institutionen, alternativt vid längre vistelser från det då samtycke återkallats.

4.2 Delaktighet i beslut

Det norska systemet rörande talerätt i myndighets- och domstolsärenden för parter liknar på många sätt det svenska systemet. I forvaltningsloven § 16 – § 19 regleras myndigheters och domstolars utredningsskyldighet och informationsplikt. Reglerna överensstämmer i princip med motsvarande skriftväxlingsregler och regler rörande partsinsyn och kommunikation i svensk rätt. Det finns några undantag. Ett sådant undantag är innebörden av begreppet part. Medan en part enligt svensk rätt inte automatiskt ger rätt till underrättelse, insyn, kommunikation och överklagande ger norsk rätt parten sådana befoheter. En part i norsk rätt får med andra ord processbehörighet. Man kan hävda att det norska begreppet part därför motsvaras av det svenska uttrycket processbehörig part. I sociala barnavårdsmål som rör brister i hemmiljön riktar sig den norska partsstatusen främst till föräldrar med föräldraansvar. Barn med omsorgsbrister får alltså generellt sett inte partsstatus. Barnevernloven kompletterar däremot den allmänna förvaltningsrättsliga regleringen med en bestämmelse i § 6-3 där vissa barn ges partsstatus beroende av ålder och mognad. Av bestämmelsens andra stycke framgår följande

Et barn kan opptre som part i en sak og gjøre partsrettigheter gjeldende dersom det har fylt 15 år og forstår hva saken gjelder. Fylkesnemnda kan innvilge et barn under 15 år partsrettigheter i særskilte tilfeller. I sak som gjelder tiltak for barn med atferdsvansker, skal barnet alltid regnes som part.

Bestämmelsen innebär att barn som är föremål för ett eventuell ingripande eller en annan ärendehandläggning enligt lagen på grund av sitt *beteende* alltid är part oavsett ålder. Därmed kan den unge uttala sig och bemöta motparten före beslut samt ha rätt till kommunikation och insyn. Reglerna överensstämmer med motsvarande skriftväxlingsregler och regler rörande partsinsyn och kommunikation i svensk rätt. För de barn där det brister i *hemmiljön* får barnet partsbehörighet först vid 15 års ålder. I vissa fall kan *fylkesnemnda* besluta att barnet skall få partsbehörighet även innan denna ålder. Medan svensk rätt alltså har en generell 15-årsgräns skiljer norsk rätt mellan de två ingripandetyperna.

För de barn som inte fyllt 15 år och som är föremål för ett ingripande på grund av hemförhållandena gäller inte de ovan beskrivna reglerna eftersom de inte är parter. Här finns numera särskilda regler för att möjliggöra insyn och kommunikation även för de yngre barnen. För att möjliggöra barnets delaktighet i ärenden finns en bestämmelse i barnevernloven § 6-3 första stycket som uttrycker rätt att mottaga och lämna information för barnet oavsett partsstatus.

Et barn som er fylt 7 år, og yngre barn som er i stand til å danne seg egne synspunkter, skal informeres og gis anledning til å uttale seg før det tas avgjørelse i sak som berører ham eller henne. Barnets mening skal tillegges vekt i samsvar med barnets alder og modenhet.

Bestämmelsen överensstämmer i huvudsak med den svenska socialtjänstlagens bestämmelse i 3 kap. 5 § andra stycket och motsvarande bestämmelse i 1 § sjätte stycket LVU. En skillnad är att den norska paragrafen anger en tydlig informations- och yttranderätt från 7 års ålder, medan den svenska paragrafen inte uppställer någon åldersgräns. En annan skillnad är att den norska bestämmelsen inriktar sig mot ärendehandläggning hos myndigheter i fråga om insatser för den unge (medan den svenska bestämmelsen även innefattar beslut som fattas under barnets vistelse på institutionen). När det gäller beslut som fattas på institutionen eller motsvarande gäller i stället barnevernloven § 5-9 (se nedan).

Den norska bestämmelsen om delaktighet i ärendehandläggning enligt barnevernloven har en motsvarande bestämmelse i den lag som reglerar föräldraansvarets utövande, barneloven. Enligt § 31 har barn rätt att säga sin mening innan det fattas beslut rörande barnets förhållanden från 7 års ålder. Innan denna ålder får göras en mognadsbedömning. Barns rätt till delaktighet riktar sig till alla som utövar föräldraansvar av något slag.

Etter kvart som barnet blir i stand til å danne seg egne synspunkt på det saka dreiar seg om, skal foreldra høyre kva barnet har å seie før dei tek avgjerd om personlege tilhøve for barnet. Dei skal leggje vekt på det barnet meiner alt etter kor gammalt og modent barnet er. Det same gjeld for andre som barnet bur hos eller som har med barnet å gjere.

Når barnet er fylt 7 år, skal det få seie si meining før det vert teke avgjerd om personlege tilhøve for barnet, mellom anna i sak om kven av foreldra det skal bu hos. Når barnet er fylt 12 år skal det leggjast stor vekt på kva barnet meiner.

Bestemmelsen uttrykker en skyldighet att lyssna på barnet i allmänhet, och på sjuåriga barn och äldre i synnerhet. Den riktar sig inte bara till vårdnads-havaren utan även till andra personer som utövar omsorg om barnet, såsom familjehemsföräldrar. I 33 § samma lag anges barns rätt till ökande självbestämmanderätt i takt med stigande ålder.

Når barnet är placerat gäller inte nödvändigtvis reglerna om ärendehandläggning i forvaltningsloven i alla beslutssituationer (även om forvaltningsloven generellt sett är tillämplig oavsett om institutionen är privat eller offentlig enligt barnevernloven § 6-2). På samma sätt som svensk rätt betraktas många beslut som fattas på institutionerna som delar av det praktiska livet och därmed av den faktiska verksamheten. Vissa beslut är dock sådana att de handlar om den unges rättigheter och plikter, vilket innebär att beslutet skall föregås av en ärendehandläggning, *saksbehandling*, och att forvaltningsloven blir tillämplig. Den allmänt hållna bestämmelsen om forvaltningslovens tillämplighet finns i första stycket i barnevernloven § 6-1. Fjärde stycket i samma bestämmelse anger att departementet kan utfärda föreskrifter som närmare anger vilka beslut som skall innefattas av förvaltningslagen. I kommentaren till paragrafen uttrycker man att det i dagsläget inte utfärdats sådana föreskrifter och att det därför saknas någon närmare definition om vilka beslut under en placering som skall räknas som ett beslut som aktualiserar ärendehandläggning enligt forvaltningslovens mening.

Loven inneholder ingen nærmere definisjon av hvilke avgjørelser under institusjonsopphold som skal regnes som enkeltvedtak. I proposisjonen heter det at den virksomhet som foregår i ulike typer av institusjoner, er så vidt forskjellig at det vil by på store problemer å få en meningsfylt definisjon i loven. Fjerde ledd inneholder derfor en hjemmel for departementet til å gi forskrifter om at forvaltningsloven skal gjelde for slike avgjørelser. Slike forskrifter er ikke gitt. (<http://abo.rettssystem.no>)

Det är alltså inte givet vilka beslut som innebär rättigheter eller plikter och som därför skall föregås av ärendehandläggning i enlighet med forvaltningsloven, och vilka beslut som inte kräver detta. Man kan här konstatera att det finns osäkerhet här som återfinns i svensk rätt och som handlar om att en institutionsplacering är en komplicerad situation i rättslig mening, där många olika typer av beslut förekommer, och där gränslandet mellan det offentlighetsreglerade regelverket och det ickereglerade "privata" fältet inte är självklart under en placering.

Även om frågan om forvaltningslovens tillämplighet eller icke tillämplighet kan åsamka problem i många fall är just reglerna rörande ungas delaktighet

ganska oberoende av detta. Som jag nämnt ovan finns nämligen en särskild delaktighetsbestämmelse för beslut som fattas när barnet är institutionsplacerat, och som gäller oavsett förvaltningslovens tillämplighet. Lagen har ett eget kapitel om *barneverninstitusjoner* (motsvarande svenska hem för vård eller boende) som bland annat rör barnets rättsliga ställning under sin vistelse. I § 5-9 fastställs barnets rätt till delaktighet.

Institusjoner skal drives slik at barna selv kan bestemme i personlige spørsmål og ha det samvær med andre som de ønsker, så langt dette er forenlig med barnets alder og modenhet, med formålet med oppholdet, og med institusjonens ansvar for driften, herunder ansvar for trygghet og trivsel.

Bestämmelsen innebär att barnets rätt till delaktighet enligt barneloven i personliga frågor skall fortgå även när barnet är institutionsplacerat, med de modifieringar som krävs för barnets vårdbehov och allas trygghet och trivsel. Svensk rätt har en liknande bestämmelse i 3 kap. 3 § socialtjänstförordningen som jag omnämnt tidigare, dock inte med samma starka betoning på den unges rätt att påverka sin situation.

Utöver de allmänna bestämmelserna i barnevernloven finns två särskilda föreskrifter som rör ungas medverkan under en institutionsplacering. Den första är från 1 januari 2003, Q-0819 Forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold i barneverninstitusjon, och innehåller placerade barns rättigheter i flera avseenden. Bland annat har föreskriften regler om ungas rätt till integritetsskydd, rörelsefrihet, besök, korrespondens och medicinsk tillsyn. Här finns också regler om de särskilda inskränkningar som kan göras i vissa fall och vilka motsvarar de särskilda befogenheter som regleras i den svenska LVU. I § 5 uttrycks vikten av den unges rätt till skydd för sin personliga integritet genom att bestämmelsen ovan i barnevernloven § 5-9 upprepas och specificeras. Bland annat föreskrivs den unges rätt att få delta i utformningen av det dagliga livet på institutionen och andra förhållanden som rör den unge. Institutionen skall drivas på ett sätt så att dessa rättigheter kan förverkligas. Föreskriften gäller både offentliga och privata institutioner. Den andra föreskriften är från oktober 2003 och benämns Forskrift om krav til kvalitet i barneverninstitusjoner. Denna senare föreskrift uppställer krav på varje institution vad avser bland annat plan och mål för verksamheten, materiella och personella krav och tillsynskrav. I § 9 framgår vidare kravet att de placerade ungdomarna skall tillförsäkras möjligheter till deltagande och inflytande i saker som rör institutionens dagliga rutiner och göromål, den unges fritidsaktiviteter och liknande.

4.3 Sammanfattande påpekanden

Sammantaget kan man konstatera att det svenska och norska systemet har många likheter rörande handlingsutrymmet för barn i sociala barnavårdsärenden. Båda systemen har såväl allmänna förvaltningsrättsliga regler rörande

parts insyns rätt, yttranderätt och rätt till kommunikation vid handläggning av beslut rörande barnet i myndighetsärenden. De äldre barnen kan hävda dessa regler för att kunna delta i beslut som rör dem hos *barneverntjenesten* samt *fylkesnemnda*. För de yngre barnen finns bestämmelser som ålägger beslutsfattaren att informera och lyssna på dem innan beslut fattas. För de beslut som fattas när barnet väl är placerat och som sker på institutionen finns det angivelser i lag om skyldighet att låta barnen vara delaktiga i frågor som rör dem personligen. Likaså finns det i båda systemen särskilda bestämmelser som rör barnets rätt att få komma till tals oavsett partsstatus.

Vid ett närmare studium ser man dock att det också finns en del skillnader som är intressanta i ett svenskt perspektiv. En skillnad är att partsrättigheterna i Norge är begränsade till vissa barn, särskilt dem med beteendestörningar. De ungdomar som är föremål för ingripanden med avseende på sina beteendestörningar har oavsett ålder stora möjligheter till delaktighet i processen, eftersom ingripandet riktas mot dem, inte mot deras vårdnadshavare. En annan skillnad är att den norska regleringen uppställer en uttrycklig informations- och yttranderätt för barn som fyllt 7 år i den särskilda delaktighetsbestämmelsen rörande ärendehandläggning. Detta innebär att barnets rätt att få delta på detta sätt är tillförsäkrat dem från 7 års ålder. Endast yngre barn kan nekas denna rätt efter en mognads- eller lämplighetsbedömning. I den svenska rätten finns varken en rättighetskonstruktion eller en åldersgräns. Det innebär alltså att i Sverige finns ingen motsvarande uttrycklig rätt att bli informerad och att få yttra sig, utan omfattningen av sådana möjligheter till deltagande kan få variera, beroende av barnets ålder, mognad och ärendets karaktär. Ytterligare en skillnad är att den norska rätten anger institutionsplacerade barns rätt till delaktighet i särskilda bestämmelser, vilken saknar motsvarighet i svensk rätt.

5 Delaktighet i praktiken

Han husker han hørte noe snakk om barnevernet. At han skulle flytte, og at mye kom til å bli annerledes. Han kjente seg likevel langt fra forberedt da flyttingen ble et faktum. Alt gikk så fort. Noe hadde han hørt om det ungdomshjemmet han skulle til, men ikke så mye. Det var også uklart hvor snart det kunne bli snakk om flytting fra beredskapshjem til ungdomshjem, det handlet mest om når det ble ledig plass. Han husker det gikk fort, fortere enn noen kanskje hadde tenkt./../ Tankene var mange da han som tolvåring – han skulle snart fylle tretten – pakket tingene sine og reiste over fjorden til byen.

Alexander 18 (*Sammen om barnevern*, 81f)

5.1 En utblikk i forskningen

Problemet att tillse att barn verkligen deltar i beslut som rör dem personligen verkar återkomma inom olika sakområden som rör beslut om barns vardag och framtid. I sin avhandling från 2004 visar till exempel Dahlstrand att barn (särskilt yngre barn) inte ges möjlighet till deltagande i den utsträckning som lagen anger i vårdnads- och umgänges mål samt ärenden om vårdnad, adoption och namn vid tingsrätter i Sverige (Dahlstrand 2004). Liknande resultat fann jag själv i min avhandling i mål rörande tvångsvård av barn i länsrätter (Mattsson 2002). I en senare avhandling visar Nilsson att motsvarande situation råder för de asylsökande barnen i den rättsliga processen (Nilsson 2007). Sterns avhandling befäster problematiken med barns deltagande i en internationell kontext (Stern 2006).

Delaktighetskravet är inte heller oproblematiskt att implementera i institutionsverksamhet som rör barn. Redan inledningsvis i denna studie påpekade jag att Socialstyrelsen och länsstyrelserna i en nationell granskningsrapport av 156 enskilt och offentligt drivna hem för vård eller boende riktat kritik på ungdomars bristande delaktighet i vården (Socialstyrelsen 2008). Det finns fler exempel på liknande resultat sedan tidigare. För några år sedan utkom Barnombudsmannen med en rapport där myndigheten i samarbete med Länsstyrelsen i Malmö undersökt hur barn som är placerade utanför hemmet själva upplever sina möjligheter att få komma till tals (2004). Rapporten visade att många ungdomar upplevde att de inte fick komma till tals och att beslut fattades över deras huvuden utan möjlighet att påverka. Andra studier visar att det också är vanligt med informationsbrist eller mycket sen information till barnet att han eller hon skall flytta från sitt hem till en institution och brist på möjligheter för barnet att få påverka sin situation inför placeringen (se exempelvis Andenæs & Skollerud 2003).

En svensk studie från 2005 speglar problematiken utifrån ett demokratiperspektiv. Forskarna genomförde en intervjuundersökning (Hermodsson och Hansson 2005) av institutionsplacerade ungdomar vid 12 särskilda ungdomshem i SiS regi. Deras resultat visar på allvarliga brister i ungas delaktighet. Det framkommer bland annat att färre än hälften av ungdomarna visste om att de hade en individuell behandlingsplan och de hade bristande eller ingen kunskap om de behandlingsmål och planer som beslutats om dem. Många ungdomar ansåg också att personalen inte i tillräcklig utsträckning informerade dem, lyssnade på dem eller lät dem vara med i besluten om vården. Om de fick komma till tals utmynnade det sällan i en ömsesidig dialog, utan de upplevde att det saknades en inlyssnande mottagare till vad de sa. Forskarnas slutsats är att den bristande delaktigheten är ett väsentligt rättssäkerhets- och demokratiproblem.

Förutom den svenska forskningen finns viss norsk forskning som rör svårigheten att tillse ungas delaktighet vid institutionsplaceringar. En sådan studie från 2007 är genomförd av Torill Tjelflaat och Gro Ulset vid Barnevernets utviklingssenter i Trondheim. Syftet med projektet var att undersöka hur delaktighetsrättigheter kan se ut i praktiken vid barneverninstitutioner, och empirin består av intervjuer av placerade barn och ungdomar samt vuxna med arbetsuppgifter knutna till fem institutioner i Norge. Det övergripande resultatet är att barns och ungdomars delaktighet inte är ett prioriterat område i det dagliga arbetet på de undersökta norska institutionerna. Studien visar bland annat att alltför många interna regler, rutiner och sanktioner riskerar att motverka delaktigheten för barnen. Flertalet ungdomar gav uttryck för att deras vardag främst bestod av olika rutiner vid bestämda tider (uppstigning, måltider, skolgång, möten, läggtid etc) som begränsade deras möjligheter att påverka sin egen situation och göra egna val under sin fritid (Tjelflaat och Ulset 2007). Vardagen styrdes av många och tydliga regler, vilka reglerades genom ett belönings- respektive ett straffsystem (avseende till exempel utökade eller indragna pengar, poäng eller rättigheter) beroende på den unges beteende. Vissa ungdomar menade att uttalanden eller önskingar som stred mot rutiner eller personalens uppfattningar kunde föranleda negativa åtgärder mot dem, och de valde därför att vara tysta och inte uttala sin mening. Ett resultat av undersökningen var att rutiner och regler visserligen kan vara bra redskap för att strukturera vardagen och göra den mer förutsägbar och trygg, men att de i sina sämsta former kan kränka den enskildes rättigheter och delaktighetskrav. Undersökningen visade vidare att integritetsskyddet var av större värde för ungdomarna än deras autonomi. Enligt Tjelflaat och Ulset ansåg ungdomarna att det viktigaste för dem var att bli synliggjorda och hörda. Därefter kom deras intresse av att få mer information. När personalen tog sig tid och förklarade för dem upplevde ungdomarna att de blev involverade och tagna på allvar på ett helt annat sätt än när personalen sa att "så är det bara". Att uppleva att de hade en tydlig påverkan på beslutet var av mindre vikt.

I en senare artikel (Tjelflaat och Ulset 2008) kritiserar forskarna den låga deltagandegrad som unga verkar ges vid de norska institutionerna. Utifrån intervjuerna med ungdomarna fann de att det var alltför sällan som ungdomarna gavs höga deltagandegrader. Författarna använde Harts trappstegsmodell (som även varit utgångspunkten för min undersökning av de svenska reglernas utformning och innehåll). Resultatet är att de unga i de allra flesta fall bara blir anvisade och ges information om vad som gäller (trappsteg 4), eller konsulteras innan beslut fattas (trappsteg 5).

Beboernes medvirkning i barneverninstitusjonens hverdag, burde ideelt kunne knyttes til trinn 7 eller 8. På disse trinnene settes barna og de unge i en myndighetsgjørende rolle; det vil si deres initiativ blir lagt til grunn for beslutninger som gjøres sammen med de voksne eller at de voksne involveres i en støttende rolle. Medvirkning definert på de to øverste trinnene kan være formålstjenlig med hensyn til utarbeidelse av regler for fritid, og mindre kontroversielle forhold i hverdagen; for eksempel middagsmat.

Barna og de unges myndiggjørende rolle begrenses imidlertid fra trinn 5 og 4. Det er de voksne som overtar styringen, samtidig som barna beholder biroller i form av å kunne gi råd og få informasjon. Medvirkning knyttet til bruk av fjernsyn og datamaskin burde minst befinne seg på trinn 5. Vi fant imidlertid i liten grad spor av medvirkning på dette trinnet eller høyere. (Tjelflaat & Ulset 2008, s. 26)

Författarnas resultat är att deltagandegraderna för unga är låga, oavsett vilka typer av beslut det gäller. Detta speglar en lagstiftning där ungas deltagande uppmuntras i allmänna termer, men där det inte uppställs krav på vilken grad av deltagande som den unge har rätt till. Utan en tydlig reglering eller riktlinjer i vilka former och grader som deltagandekrav kan verkställas kan man förvänta sig en försiktig (och måhända varierande) tillämpning. En svensk studie hade förmodligen gett liknande resultat.

5.2 En utblick i praktiken

Givetvis är det riskabelt att frånga sin egen expertis, i mitt fall juridiken, och försöka söka svar på annat än rättsliga frågor. Jag har hittills hållit mig inom rättens ramar och diskuterat de rättsliga krav som finns i vår lagreglering och vilka möjligheter respektive begränsningar som dessa innebär. Med tanke på de svårigheter som verkar finnas att förverkliga de rättsliga kraven kring just delaktighet på ett konstruktivt sätt finns behov av att också se något på hur praktiken kan se ut och vilka diskussioner som kan finnas rörande just förverkligandet av barns delaktighet i institutionsvård. Detta gör jag genom att fokusera på en behandlingsmetod som har fått stort utrymme i den norska diskursen rörande institutionsvård för ungdomar med allvarliga beteendestörningar, MultifunC. Andra behandlingsmetoder hade antagligen också kunnat fungera väl för en sådan diskussion. Ändå stannar jag vid denna metod, eftersom jag finner den användbar för mitt syfte och för att den utgör ett bra exempel på

hur man strävar mot att införliva såväl forskningsbaserad kunskap som en ny syn på barn och barndom i den dagliga verksamheten. Genom följande presentation av metodens delaktighetsmål vill jag påvisa hur målsättningen för att öka barns delaktighet kan ta sig uttryck i en behandlingsmetod. Jag har inga ambitioner att förespråka denna metod framför någon annan, eller att uttala mig om metodens förtjänster respektive brister. Som jag nämnt tidigare begränsar sig min kompetens till det rättsliga fältet. Undersökningen begränsar sig till frågan om behandlingsmetodens förenlighet med gällande rättsregler. För den som är intresserad av behandlingsmodellen och vill studera den närmare hänvisas till SiS hemsida, www.stat-inst.se (med vidare hänvisningar till modellen) samt till den källlitteratur som framgår av texten.

5.3 MultifunC som exempel på behandlingsmetod med delaktighetskrav

MultifunC, multifunktionell behandling av ungdom i institution och närmiljö, är en behandlingsmetod för ungdomar med allvarliga beteendeproblem i åldrarna 14–18 år som löper hög risk för negativ utveckling om de inte får hjälp.⁹ Den är ett resultat av ett svenskt-norskt samarbetsprojekt finansierat av det norska Barne- och familiedepartementet, Statens institutionsstyrelse och Institutet för utveckling av metoder i socialt arbete som påbörjades år 2000. Det finns för närvarande sex institutioner i Norge och tre i Sverige som tillämpar denna behandlingsmodell. Modellen grundas på en omfattande forskningsgenomgång om institutionsvård för ungdomar. Kunskapsöversikten är skriven av psykolog Tore Andreassen och utgivet i bokform (Andreassen 2003). Modellen tillkom 2003-04 och därefter infördes den vid sex institutioner i Norge – i Oslo kommun, Stjørdal, Ås, Sandefjord, Tromsø och Bergen – och tre i Sverige, Margretelunds utrednings- och behandlingshem, Brättegården och Råby ungdomshem. Det finns vissa skillnader mellan de norska och svenska institutionerna.¹⁰ En sådan skillnad är att personalstyrkan vanligen är större i Norge, medan den svenska modellen genomförs till ungefär samma kostnad som "vanlig" SiS-vård. En annan skillnad är att vården bedrivs på hela institutionerna i Norge medan samma modell i Sverige begränsar sig till avdelningar på de nämnda institutionerna. Modellen genomgår en implementeringsstudie som syftar till att undersöka huruvida modellen genomförs efter dess intentioner, samt en utvärderingsstudie som skall analysera i vad mån den har önskad effekt på behandling av beteendeproblem hos ungdomar.

Behandlingsmodellen skiljer sig på flera sätt från traditionella behandlingsmetoder. I korthet innebär metoden en strävan att förändra riskfaktorer

⁹ Följande beskrivning är hämtad från informationsmaterialet på SiS hemsida samt från artiklar av Andreassen, Lardén och Söderholm Carpelan.

¹⁰ Dessa skillnader var en anledning till att jag valde att göra ett besök vid en norsk institution istället för vid ett motsvarande svenskt SiS-hem. En annan anledning var att projektet hittills fokuserat på den svenska vården och att en nordisk utblick tedde sig intressant. Att jag valde Tromsø ungdomssenter som besöksobjekt skedde främst av praktiska skäl.

i den unges miljö (familj, förhållande till andra ungdomar, skola) och skapa förändring av beteende, träning i sociala färdigheter och påverkan av attityder mot destruktiva handlingar. Metoderna i arbetet skall vara strukturerade och utgå från kognitiv beteendeteori, systemteori och social inlärningsteori. En central utgångspunkt för förståelsen av de ungas beteendeproblem är nyare forskning om riskfaktorer. MultifunC-avdelningarna är organiserade i fyra team med särskilda funktioner, ett utredningsteam, ett miljöteam, ett pedagogiskt team och ett familje- och uppföljningsteam. Behandlingen föregås av en kartläggning för att undersöka lämpligheten av modellen för den unge och består därefter av en tidsbegränsad vistelse på en institution om cirka sex månader. Institutionsvistelsen följs av ett målinriktat uppföljningsarbete, med en tänkt total behandlingstid om cirka 10–12 månader.

En utgångspunkt i behandlingsmodellen är den unges individuella särdrag. Den utgår från att ungdomar med allvarliga beteendeproblem – på samma sätt som andra ungdomar – är unika individer med egna behov och intressen. De individuella egenskaperna tillåts påverka behandlingens upplägg och de måluppfyllelser som formuleras för den unge. Det läggs därför vikt vid ungdomens egna intressen och önskemål inför framtiden. Måluppfyllelserna konkretiseras i behandlingsplaner. Dessa planer skall utformas så att de är begripliga för alla involverade parter. Genom hela behandlingen arbetar man för att förbereda flytten ut från institutionen till den unges hem.

I beskrivningen av modellen betonas vikten av den unges (och den unges familjs) delaktighet. Detta är ett väsentligt inslag i behandlingen genom att dessa involveras i beslut och planer som rör dem. Både den unge och hans eller hennes familj får insyn i kartläggning, behandlingsplanering och utveckling under behandlingsprocessen redan inledningsvis. De ges möjlighet att vara aktiva deltagare i att utveckla den unges behandlingsmål. Den unge skall involveras i alla beslut som rör honom eller henne personligen. Regler och förväntningar skall konkretiseras, och tidsplanerna för behandling och utflyttning skall klargöras för den unge redan vid inflyttningen. Så kallade "motiveringssamtal" där den unge skall främjas till att få positiva alternativa idéer i uppkomna problemsituationer (istället för negativa "bestraffningssamtal") skall gagna den unges delaktighet.

5.4 Tromsø ungdomssenter

Tromsø ungdomssenter (TUS) är en statlig barneverninstitusjon som ligger på Håkøya i Tromsø kommun.¹¹ Institutionen har ett upptagningsområde för Nord-Norge och tar emot ungdomar för utredning och behandling enligt §§ 4-24 och 4-26, eventuellt i kombination med § 4-12 barnevernloven.

¹¹ Material för detta avsnitt har varit TUS institutionsplan, Tromsø november 2006 samt en intervju med Tove Andersson, institutionschef vid Tromsø ungdomssenter den 2 juli 2008 vid personligt besök på institutionen.

Institutionen använder sig uteslutande av MulitfunC-modellen. Hemmet startade hösten 2006, och det skall finnas plats för 8 ungdomar fördelat på två boenheter. Hittills har en bodel öppnats med plats för fyra ungdomar. Datum för öppnandet av den andra bodelen är ännu inte fastställt. Institutionen består av flera byggnader som ligger lantligt i nordnorskt naturlandskap intill havet, cirka 2 mil från Tromsø centrum. Det finns en huvudbyggnad med kontor och två boenheter för ungdomarna. Därutöver finns en skolbyggnad med gymnastiksal och verkstad samt två familjelägenheter där ungdomarnas familjer kan bo vid besök.

Varje behandlingshem har en institutionsplan. I planen för TUS framgår som tredje av de fyra målen för verksamheten att den unges delaktighet är central:

- * Inneha forståelse av samspillet mellom ungdom og omgivelser
- * Tilrettelegge omgivelser for forandring av atferdsvansker (inkludert institusjonsmiljøet)
- * Invitere ungdommen som aktive deltakere i samspillet
- * Bidra til å påvirke holdninger, atferd og ferdigheter sammen med ungdommen, familien og systemene rundt

Institutionen har cirka 20 anställda. Verksamheten är fortfarande under utveckling vilket innebär att fler tjänster kommer att tillsättas. Administrasjonen består av två personer, varav institutionschefen Tove Andersson är en. Utredningsteamet består av 2–3 psykologer, pedagogteamet av 2–3 pedagoger och familje- och uppföljningsteamet har 2–3 personer. Miljöteamet består av cirka 15 personer och arbetar med ungdomarna under deras vardag. Behandlingsformen kräver en större personalstyrka än andra institutioner. De olika teamen har sina skilda arbetsuppgifter. Medan utredningsteamet har det inledande ansvaret att utreda och fastställa den unges behov och intressen i en inledningsfas, är familje- och uppföljningsteamets ansvar att följa upp behandlingsplanen efter att den unge har lämnat institutionen. Pedagogteamet har ansvar och samordningsfunktion avseende den unges skolgång.

De ungas rättsliga ställning baseras dels på vilken paragraf som är grunden till deras vistelse (§§ 4-24 eller 4-26 barnevernloven), dels på föreskrifter rörande placeringar av unga.¹² I institutionsplanen betonas grundtankarna i föreskriften enligt följande:

Ved behandling av ungdom med alvorlig problematferd er det viktig med en nødvendig balanse mellom kontroll over ungdommens atferd og ivaretagelse av ungdommens egen autonomi. Det er viktig at ungdommene får innvirkning på egne områder hvor dette er mulig, og at ungdommen involveres i beslutninger for å redusere generell motstand mot behandlingen. Personalet bør ikke bestemme

¹² Særskilt Forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold i barneverninstitusjon (faststilt av Barne- og familiedepartementet 12 dec. 2002).

mer enn det som er nødvendig for å forhindre skade eller utrygghet, eller hva som kan bidra til negativ utvikling. Områder som personalet bør bestemme handler om de individuelle ungdommens alder og modenhet, om sikkerhet og akseptabel atferd og om risikofaktorer.

Dessa riktlinjer grundas på en balansgång mellom vårdbehovet og behovet av delaktighet for fortsatt egen utveckling. De gjelder generellt i fråga om beslut som rör de ungas rättigheter och det bruk av tvång som kan ske under vissa förutsättningar. De begränsningar som kan utövas mot ungdomarna motsvarar i stort de begränsningar som svenska institutioner har enligt LVU. Begränsningar såsom inskränkningar att lämna institutionsområdet, att ha fri telefonkontakt eller att ha personliga besök skall protokollföras och tillsändas tillsynsmyndigheten.

I fråga om den unges medverkan uttrycker institutionsplanen följande:

Det er et viktig prinsipp i behandlingsmodellen at ungdommene involveres i behandlingen og gradvis tar ansvar for sin egen utvikling. De inviteres allerede fra første dag til å ha tanker om eget opphold og grunnene for at de er plassert/kommet på institusjonen. Ungdommene involveres aktivt i utforming av behandlingsmålene og videre ukemålene. De deltar på de ukentlige (og månedlige) behandlingsmøtene. De motiveres til å foreta analyser av problemer som hindrer framgang i behandlingen sammen med hovedkontakter/miljøpersonell. Hver uke foregår det husmøte med ungdommene, hvor de kan ta opp ulike saker som angår dem. Ungdommene kan gis anledning til å medvirke i forhold til prioriteringer der det er hensiktsmessig.

Delaktigheten skall alltså implementeras i den unges vardag på flera sätt. Dels skall de vara delaktiga i sin individuella behandlingsplan och förverkligandet av denna, inledningsvis vid placeringen och därefter regelbundet. Delaktigheten är också en direkt del av behandlingen genom att de motiveras att delta i analyserna rörande sina egna motgångar respektive framgångar. Dels skall de delta i generella frågor som kan röra ungdomarnas gemensamma vardag eller andra frågor som kan uppkomma under placeringen.

Delaktighet genom informationsrätt tillgodoses genom rätten till insyn rörande upplysningar om sin egen person. Det kan röra exempelvis de protokoll som behandlar tvångsåtgärder gentemot den unge, men även andra handlingar. Denna rätt följer av § 18 i lov 14. april 2000 nr. 31 om behandling av personopplysninger, jämfört med § 12 forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold i barneverninstitusjon. När det gäller just protokollen med anteckningar om vilka tvångsåtgärder som företagits har den unge härutöver också rätt att uttala sig om den företagna åtgärden och rätt att överklaga bruket av tvång. På tvångsprotokollet finns ett särskilt avsnitt benämnt Barnets rettigheter. Här finns fem frågor som skall fyllas i: huruvida tvångsprotokollet är genomgått med den unge; om inte, anledningen härtill; den unges syn på tvångsåtgärden; huruvida barnet har informerats om sin

rätt att överklaga beslutet, och huruvida vederbörande vill klaga till *Fylkesmannen*. Detta avsnitt avslutas med att såväl institutionschefen som den unge skriver under protokollet.

5.5 Sammanfattande påpekanden

Den forskning som finns verkar antyda stora problem att implementera ungas delaktighet i sin vardag. En konsekvens av att ta denna forskning på allvar är att aktivt söka modeller som främjar delaktigheten. MultifunC kan vara en sådan modell. Man kan konstatera att det finns flera moment som syftar till att främja den unges delaktighet i sin vård, behandling och skolgång under vistelsen på en MultifunC-institution. Under vistelsen skall deltagandekraven som Hart uppställer iakttas. Det gäller särskilt yttranderätten, informationsrätten och rätten att ha en meningsfull roll i beslut som rör den unge under vistelsen. Enligt institutionschefen Tove Andersson finns inledningsvis även momentet att få delta frivilligt som en möjlighet för den unge i bemärkelsen rätten att inte delta. Eftersom behandlingen fokuserar på den unges egen motivation förutsätts den unge efter hand delta i sin egen utveckling. Om detta ändå inte sker är behandlingen inte verkningsfull för vederbörande.

Vad gäller deltagandegraderna får dessa variera beroende på beslutets karaktär och den unges ålder och mognad. Deltagande innebär inte nödvändigtvis autonomi. Däremot innebär det integritetsskydd i form av deltagande i informationen som rör vederbörande. Detta får anses vara förenligt med de gällande rättsregler som presenterats i studien. I detta avseende är MultifunC en eftersträvansvärd modell för institutionsvård i såväl Sverige som Norge. Framtida utvärderingsstudier får utvisa i vad mån delaktighetssträvandena förverkligas i praktiken vid de berörda institutionerna.

6 Sammanfattning och diskussion

Jeg tror mange sosialarbeidere kan bli flinkere til å snakke med ungdommer, også for å gjøre seg nytte av deres erfaringer. For at det går an å lese seg til alt, forstår jeg ikke at noen kan tro. En får erfaring gjennom å prate med barn og ungdom, samtidig som det gir en mulighet til å lære. ././ Ungdom skal ikke bare være objekter, noe en skal reparere. Unngår man en sånn innstilling tror jeg man blir flinkere til å bruke det man hører fra ungdommen, og det er nyttig.

Janka, 24 (*Sammen om barnevern*, s. 60)

6.1 Vad är delaktighet?

Studien har inriktat sig på att analysera barns delaktighet enligt gällande rättsregler och hur dessa kan ta sig uttryck i enskilda fall. Utgångspunkten har varit barnkonventionens syn att barn skall ha rätt att få komma till tals och att deras mening skall tilläggas vikt beroende av ålder och mognad, samt rätten till respekt för allas lika värde. Undersökningsområdet, delaktighet, behövde emellertid klarläggas närmare. Jag har använt Harts fyra kriterier för deltagande. Det första kravet innebär att barnet ges möjlighet att få *uttrycka sin mening* under processen. Det andra kravet är att barnet får *information* om processen och barnets roll i denna. Det tredje kravet fastslår att barnet skall ha en *meningsfull roll* i processen. Det fjärde och slutliga kravet är att barnet *deltar frivilligt* i processen, vilket också innebär att barnet skall ges information om processen innan barnet bestämmer om han eller hon vill delta. Samtliga krav skall vara uppfyllda för att uppfylla Harts deltagandekrav. Harts grundläggande krav för delaktighet har visat sig lämpa sig väl för en undersökning som vill granska gällande rättsregler inom ämnet.

Förutom att undersöka i vad mån delaktighetskraven kan anses vara uppfyllda, har jag också velat studera närmare betydelsen av barns deltagande med avseende på i vilken utsträckning som delaktigheten skapar ökat integritetsskydd (i betydelsen möjlighet till och skydd för informationsutbyte) respektive ökad autonomi (medbestämmanderätt). Även här har Harts modell varit betydelsefull. Efter att ha utrett om deltagandekraven är uppfyllda, kan man enligt Harts modell gå vidare och undersöka formen av deltagande. Detta beskrivs genom en *trappstege* med åtta steg, varav fem av dessa innebär reellt deltagande för barnet. Dessa fem steg innebär enligt Hart reellt deltagande med varierande grader av medverkansmöjligheter och ansvar i ett projekt eller en beslutsprocess. *Anvisad och informerad* förutsätter att barn är införstådda med syftet med projektet/processen och att de fyller en meningsfull roll. Nästa steg, *konsulterad och informerad* kräver därutöver att barnen deltar i projektet/

processen och att deras åsikter tas på allvar. Det sjätte steget, *inflytande*, innebär som framgått ovan att barnet inte har någon egen initiativrätt men att barnet har visst inflytande över projektet/processen. I det näst sista steget, *initiativ och inflytande*, har projektet/processen initierats av barnet och denne har inflytande på de beslut som fattas. Sista steget, *initiativ och medbestämmanderätt*, innebär att barnet har initiativrätt och har lika stort inflytande på projektet/processen som den vuxne.

6.2 När får unga möjlighet till delaktighet?

Det har redan inledningsvis påpekats svårigheten att generalisera olika typer av beslut som rör institutionsplacerade barn. Vissa beslut är av den rättsliga karaktären myndighetsutövning medan andra ingår i den faktiska verksamheten och är rättsligt omgärdade i mycket begränsad utsträckning. Ytterligare andra är beslut som inte är myndighetsutövning, men där förvaltningslagens bestämmelser i huvudsak ändå är tillämpliga – det vill säga tillämpliga på offentliga institutioner, men inte på enskilda. Vissa beslut tas av institutionen själv, medan andra är beslut som fattas av socialnämnden eller förvaltningsdomstolen, samt i tillämpliga fall av SiS. Jag har valt att behandla den rättsliga regleringen för de olika beslutstyperna utan att lägga större vikt vid beslutets karaktär än nödvändigt. En anledning är att det kan vara svårt att veta till vilken typ ett beslut hör i det dagliga institutionsarbetet, och därmed vilka regler som är tillämpliga. En annan anledning är att jag velat utgå från barnens perspektiv, där det inte förekommer dylika distinktioner. För det enskilda barnet kan ett beslut av institutionen att inte få ringa på sin mobiltelefon vid visst tillfälle vara lika väsentligt som ett beslut om inskränkt umgänge med modern fattat av socialnämnden. Möjligheten att delta oavsett den rättsliga be-teckningen på beslutet har därför varit en väsentlig utgångspunkt i arbetet.

Detta har visat sig vara en rimlig utgångspunkt, eftersom det finns rätts-säkerhetsprinciper och enskilda bestämmelser rörande delaktighet som är allmänt hållna och som omfattar olika typer av beslut som tas av domstol, socialnämnd eller institution. Det rör särskilt allmänna rättssäkerhetskrav och integritetsskydd i fråga om informationsutbyte, men även möjligheten till ökad autonomi i takt med stigande ålder och mognad. I 3 kap. 5 § andra stycket SoL respektive 1 § sjätte stycket LVU uttrycks de tre deltagandekraven yttranderätt, informationsrätt och rätten att ha en meningsfull roll för unga i beslut som rör såväl myndighetsutövning som faktisk verksamhet. Rätten att delta frivilligt får anses gälla genom avsaknaden av regler som kräver aktivitet, i vart fall för barn under 15 år. Förutom detta offentlighetsrättsliga regelverk finns också de allmänna privaträttsliga medbestämmandekraven för barn uttryckta i föräldrabalkens rättighetskatalog. Dessa bestämmelser innefattar frågor som rör barnet personligen under hans eller hennes uppväxt. Här uttrycks krav på ökad autonomi för barnet i takt med barnets stigande ålder och mognad. Eftersom det faktiska omsorgsansvaret övergår på institutionen

(lite varierande beroende på om barnet är frivilligt placerat med stöd av SoL eller LVU-placerat) får skyldigheten att iaktta barnets medbestämmanderätt anses också gälla det verkställande organet, i det här fallet institutionen där barnet är placerat. Sammantaget innebär dessa olika bestämmelser att barn och ungdomar allmänt sett har rätt att få delta i personliga frågor som rör dem själva under sin placering, oavsett formell beslutstyp, i vart fall så länge det inte strider mot barnets bästa.

Efter att ha klarlagt att barn *allmänt* sett bör få vara delaktiga i olika typer av beslut som rör dem under en institutionsplacering är det väsentligt att fastställa vilka *särskilda* deltagandekrav som finns i olika situationer. När det gäller vissa beslut enligt SoL och LVU finns speciella deltagandemöjligheter i form av överklaganderätt i samband med att vissa beslut tas. Det kan röra sig om överklaganden i fråga om placeringsbeslut, beslut om fortsatt vård, umgängesbeslut samt beslut om flyttningsförbud i enlighet med 41 § LVU. Motsvarande överklaganderätt finns i fråga om negativa beslut enligt 4 kap. 1 § SoL, vilka kan överklagas enligt 16 kap. 3 § SoL av den som fyllt 15 år. De barn som har överklaganderätt har omfattande deltagandemöjligheter enligt gällande rättsregler, vilket behandlats i studien.

Andra beslut fattas av domstol eller av socialnämnd men är inte överklagbara för den unge. Det kan bero på beslutstypen eller av den unges processobehörighet. Även dessa barn skall emellertid ges möjlighet att delta i någon form, enligt de allmänna deltagandereglererna i 3 kap. 5 § andra stycket SoL respektive 1 § sjätte stycket LVU. Detta gäller särskilt deras möjlighet att få komma till tals och deras informationsrätt. Möjligheten att få ha en meningsfull roll i processen är däremot inte självklar utan får bero på det enskilda fallet och hur beslutsfattaren ser på barnets medverkan i ärendet. Barnets ålder och mognad skall ha stor inverkan på medverkandegraden.

Många beslut fattas av institutionen där barnet är placerat. Det kan röra såväl överklagbara beslut rörande vissa särskilda befogenheter på SiS-hemmen som mer "vardagsnära" beslut rörande den unges behandling eller fritidsaktiviteter. Vi har kunnat konstatera att delaktighetskraven i svensk rätt är tydligast i fråga om beslut som rör myndighetsutövning, där det uppställs regler för den unges delaktighet i enlighet med Harts krav. Där innefattas beslut som rör särskilda befogenheter. Vad gäller andra beslut som rör faktisk verksamhet saknar svensk rätt någon särskild angivelse om vilka delaktighetskrav som skall uppnås. Av de allmänna delaktighetskrav för barn såväl i den privaträttsliga som i den offentlighetsregleringen kan man emellertid utläsa att även sådana beslut bör innefattas. Graden av delaktighet får bero på barnets ålder och mognad, beslutets karaktär och den unges inställning till delaktighet i frågan.

Vad gäller *graden* av deltagande i olika beslut kan man konstatera att lagstiftningen inte uppställer särskilda krav på detta – utom i ett fall: processbehörighetsreglererna vid mål och ärenden hos socialnämnden och förvalt-

ningsdomstolen där den enskilde är part. Här kan den unge uppnå de två högsta nivåerna i Harts trappstegsmodell efter 15 års ålder. På dessa nivåer får nämligen den unge en självständig roll i beslutsprocessen. Den unge kan själv initiera ett ärende eller få möjlighet att påverka beslutet. I övriga fall är graden av delaktighet beroende av den enskilda situationen, frågans karaktär, beslutsfattarens intresse av att låta den unge få initiera eller ha medbestämmande i beslutet samt den unges ålder och mognad. Här ger inte lagstiftningen särskilt mycket vägledning. I vissa fall kan tvångsvård med stöd av LVU paradoxalt nog innebära något större möjligheter för den unge att delta i och med att vårdnadshavaren frántas bestämmanderätten över honom eller henne. Sammantaget kan man konstatera att svensk rätt i fråga om placerade ungas rättsliga ställning uppfyller Harts krav på deltagande, men ger få garantier på graden av deltagande.

6.3 Hur kan deltagandekrav regleras?

Det finns behov av att närmare reglera institutionsplacerade barns rättigheter i svensk lag. Denna undersökning visar att den norska rätten passar sig väl att studera närmare för ett eventuellt framtida lagstiftningsarbete. Den norska rätten har en särskild avdelning i barnevernloven rörande institutionsplacerade ungdomars rättigheter. Detta återspeglar barnkonventionens grundtankar om barn som subjekt och aktörer. Som vi har sett innehåller denna avdelning en särskild reglering rörande just institutionsplacerade barns delaktighet. Även detta är eftersträvänsvärt för den svenska rätten. Det ger tydliga anvisningar för tillämparen på såväl myndighets- som institutionsnivå. Samtidigt löser inte denna lagkonstruktion den praktiska svårigheten att bestämma till vilken beslutstyp varje enskilt beslut tillhör, och vilka förvaltningsrättsliga eller andra bestämmelser som därmed är tillämpliga. För detta ändamål bör istället upprättas tydliga riktlinjer på myndighetsnivå, så att tillämparen på institution lättare kunde överblicka sitt och den unges handlingsutrymme i varje enskild fråga. Okunskap i detta kniviga fält skapar annars lätt handlingsförklaring eller felaktigt handlande.

Även om den svenska rätten i dagsläget inte har någon särskild lagstiftning rörande ungas delaktighet på institution är, som nämnts flera gånger, de allmänna delaktighetsbestämmelserna tillämpliga för olika typer av beslut. Behandlingsmodellen MultifunC har fått utgöra exempel på hur delaktighetskraven kan uppfyllas på en institution när olika beslut tas rörande bland annat vård, behandling och skola. Modellen präglas av den unges delaktighet i de flesta moment som rör placeringen. Det innebär bland annat att barnet blir informerat på ett sätt som är tillfredsställande för just det barnet, och att vistelsen sedan över huvud taget präglas av information och förklaringar som gör att den unge känner igen sig och kan uppleva att han eller hon har kontroll över händelser i sitt liv.

6.4 Varför är delaktighet så väsentligt?

Det finns anledning att lägga vikt vid delaktighetskravet för unga på institution, även om det kräver extra resurser och inte alltid utmynnarn i omedelbar hjälp för den unge eller för institutionspersonalen hur en konkret fråga skall lösas. Två principiella skäl till detta är vikten av att respektera och förverkliga lagstiftarens syn på barnet som subjekt och aktör, samt vikten av att skapa möjligheter att undvika integritetskränkande behandlingar av enskilda.

Barnet som subjekt och aktör. I kapitel ett redovisade jag den syn på barn som kommit att genomsyra svensk lagstiftning efter internationella influenser och som kan sammanfattas i begreppen subjekt och aktör (se även vidare Mattsson 2006). Möjlighet till delaktighet är det mest centrala uttrycket för respekten för ungas status som subjekt och aktör med rätt att få vara deltagare i sina egna liv. Denna rättighet är en grundläggande medborgerlig rättighet och dess implementering är av stor vikt för att upprätthålla väsentliga demokratiska värden. Möjligheten att få vara delaktig i sitt eget liv kan inte den unge alltid själv förverkliga. Barn är ofta beroende av olika vuxna aktörer i sin närhet för att få information och att få vara med i olika sammanhang där beslut som rör dem fattas. Det gäller i det biologiska hemmet, på institutionen, i skolan etc. Lagstiftningens konstruktion är sådan att barns rätt inte sällan skall förverkligas genom vuxnas insatser. Så är det även med ungas delaktighet. Flera bestämmelser uttrycker, mer eller mindre direkt, en skyldighet att tillse att barns rätt till delaktighet realiseras. Grunden för dessa påbud är synen på barn som subjekt och aktörer. Att inte följa gällande regelverk kan kränka den unges rätt till delaktighet. Ett JO-fall som behandlats i rapporten är ett utmärkt exempel på detta (JO 2007/08 s. 346, dnr 1004-2006). Ärendet rörde socialnämnds skyldighet att fatta ett formellt beslut när ett 15-årigt placerat barn förklarat att hon ville bli omplacerad. Flickan undanhölls därigenom rätten att överklaga ett beslut som hon i praktiken var missnöjd med. Genom att inte fatta ett formellt negativt beslut – kanske av "snällhet" mot den unge – riskerar den vuxnes passivitet att innebära begränsade möjligheter till delaktighet för den unge.

Faror i dagens institutionsvård. Under senare år har flera nordiska rapporter och undersökningar visat på institutionsvårdens problem att upprätthålla rättssäkerhet och integritetsskydd för placerade unga (se vidare Sallnäs 2006). Institutionernas historiskt isolerade geografiska placering, slutenhet och liten kontakt med omgivningen har gett upphov till ökade risker för övergrepp och kränkningar av unga placerade genom historien. Enligt Sallnäs finns en särskild problematik i institutionernas artificiella miljö som kompenserande hem med funktionen att operera bredvid det övriga samhällslivet (Sallnäs 2006). Hon redovisar nordisk och internationell forskning som stöd för detta. Enligt denna forskning skapar institutionsmiljöer en allmänt förhöjd risk för övergrepp av olika slag. Samtidigt visar andra undersökningar att barn kan uppleva en god institutionstillvaro som avlastning för bristande hemförhåll-

landen. Hur livet ter sig för den enskilde unge beror mycket på personal och ledning samt på barn- och ungdomsgruppens atmosfär. De unga är mycket beroende av de relationer som de får med institutionspersonalen och med de övriga placerade ungdomarna. Sallnäs betonar att resultatet av denna forskning innebär andra och större krav på tillsyn och kontroll av verksamheten vid varje institution av såväl personal som myndigheter. Hon menar därutöver att det bör finnas ökade möjligheter för barn (och föräldrar) att framföra klagomål.

Den asymmetri i makt som råder mellan ett placerat barn och de vuxna i vårdmiljön, samt vetenskapen om dynamiken i barn-/ungdomsgruppen vid en institution, säger oss att man behöver bereda väg för att missnöje och klagomål ska kunna komma fram i ljuset. Det är viktigt att de berörda känner till de klagomöjligheter som finns och vågar använda dem. (Sallnäs 2006, s. 57)

Sammantaget kan vi konstatera att det finns flera och väsentliga anledningar till att främja ungas delaktighet under en placering på institution. De handlar om grundläggande värden såsom demokrati, rättssäkerhet, integritetsskydd och barnets bästa. Värden som kan vara särskilt svåra att förverkliga i en artificiell miljö som en institution, där det kollektiva gärna får företräde framför det individuella. Även om nordisk institutionsvård numera inte har många likheter med Goffmans beskrivningar av anstaltsvård i *Totala institutioner* från 1973 kvarstår risken för det asymmetriska maktförhållandet som kan skapas i relationerna mellan de vuxna och de placerade ungdomarna. Delaktighetens olika beståndsdelar – rätten att få komma till tals, att bli informerad, att få ha en betydelsefull roll och frivilligheten – motverkar risken för en sådan asymmetri.

6.5 Avslutning

Vi har redan noterat att för att förverkliga delaktighetskraven är barnets status som subjekt och aktör otillräckligt ensamt. Studier visar att lagstiftningskraven inte nödvändigtvis tillgodoses i praktiken. Det kan finnas flera anledningar till detta. En möjlighet är att det saknas kunskap hos organisation och personal om gällande regelverk i det här avseendet. En annan att det saknas resurser att förverkliga densamma. En tredje att den unge inte ges möjlighet till delaktighet kan vara att det av principiella skäl anses olämpligt. En fjärde möjlighet kan vara att den unge helt enkelt inte vet om sina möjligheter enligt lag och därför inte åberopar dem. Samtliga dessa skäl är oacceptabla. Institutionsplacerade unga är en ytterst utsatt samhällsgrupp som ofta vårdas mot sin vilja genom det offentliga maktutövning. Det ställs höga krav på den organisation och den personal som skall verkställa ett beslut om sådan vård. Bland annat innefattar detta att tillgodogöra sig ny lagstiftning och att implementera den i verksamheten. Interna riktlinjer eller föreskrifter får inte strida mot gällande rättsregler, vilket innebär att varje institution ibland måste se över sina interna

regler för att se till att dessa är förenliga med ny lagstiftning. En ändring i den sociala lagstiftningen, som också behandlats i den här rapporten, är informationskravet till den unge. Unga skall informeras om åtgärder som rör dem. Där ingår att tillse att de har tillräcklig kunskap om sina rättigheter under placeringen. Det innebär att det bland annat behövs aktiva åtgärder såsom informationslämnande för att tillgodose den unges delaktighet. Barnet skall alltså inte behöva vara den enda aktören i sammanhanget. Andras aktörskap är relevant för att förverkliga barnets rättigheter och skyldigheter. Den unge stöter på olika vuxna aktörer, offentliga eller privata, under sin vistelse på institution, med olika rättsliga relationer till honom eller henne. Det rör sig om utrednings- och behandlingspersonal, kontaktpersoner, lärare och fritidspersonal. Ungas delaktighet skall tillgodoses inom ramen för dessa relationer.

Referenser

- Andenæs, A. & Skollerud, K. H. (2003) Flytting i offentlig regi. I: Backe-Hansen, E. (red.) *Barn utenfor hjemmet. Flytting i barnevernets regi*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS, s. 23–43.
- Andersson, T. (2006) Tromsø Ungdomssenter Region Nord, Institusjonsplan.
- Andreassen, T. (2003) *Behandling av ungdomar på institutisjon: Vad säger forskningen?* Stockholm: Gothia.
- Andreassen, T. (2005) Nye institusjonstiltak for ungdom med atferdsvansker, *Norges Barnevern*, nr 2.
- Barnombudsmannen (2004) *Vi har så mycket att säga! Barnombudsmannens och Länsstyrelsen i Skåne läns rapport från projektet "Barn på institution"*, BR 2005:08.
- Comeau, K. (2005) *Involving Children in Decision Making. A model for developing Children's Participation*. Surrey Children's Fund, www.surreyca.org.uk.
- Dahlstrand, L. (2004) *Barns deltagande i familjerättsliga processer*. Uppsala: Universitetstryckeriet.
- Dahlstrand, L. (2008) Barn som ekonomiska aktörer. I: Olsen, L. & Saldeen, Å. (red.) (2008) *Barn som aktörer – en slutpunkt*, Uppsala: Iustus förlag, s. 11–63.
- Danelius, H. (2007) *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis. En kommentar till Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Eneroth, E. (2008) *Rättssäkerhet för unga på hem för vård eller boende. Fyra principer vid beslutsförandet (jur. lic.)*, Lund: Juridiska fakulteten, Lunds universitet.
- Fleckoy, M. G. & Hevener K., N. (1997) *The Participation Rights of the Child. Rights and Responsibilities in Family and Society*, London: Jessica Kinsley.
- Goffman, E. (1973) *Totala institutioner*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Follesø, R. (red) (2006) *Sammen om barnevern. Enestående fortellinger, felles utfordringer*, Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Hart, R. (1992) *Children's Participation from Tokenism to Citizenship*. Florens: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Hart, R. (1997) *Children's Participation. The Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental Care*, New York: UNICEF.

- Hermodsson, A. & Hansson, C. (2005) "Demokrati i det lilla?" *Ungdomars delaktighet i sin behandling*, Forskningsrapport nr 2. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Hollander, A. (2004) Att tillvarata barnets rätt och bästa. I: Hollander, A., Nygren, R., Olsen, L. (red.) *Barn och rätt*, s. 57–75. Uppsala: Iustus förlag.
- James, A., Jenks, C. & Prout, A. (1998) *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press.
- Lardén, M. & Andreassen, T. (2005) Ny behandlingsmodell för ungdomar med beteendeproblem, *Socionomen*, nr 5, s. 14–16.
- Mattsson, T. (2002) *Barnet och rättsprocessen. Rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi i samband med beslut om tvångsvård*. Lund: Juristförlaget.
- Mattsson, T. (2006) *Barn i familjehem*. Uppsala: Iustus förlag.
- Mattsson, T. (2008a) Rättighetssubjekt och omsorgsobjekt – hand i hand eller stick i stäv? Exemplet barn i institutionsvård, *Retfærd*, 31 årgång nr 2/121, s. 58–80.
- Mattsson, T. (2008b) Elevers rätt till god utbildning – vad säger lagen? I: Jenner, H. (red.) *För alla elevers rätt till lärande och utveckling. Om verksamhetsutveckling i samverkan: VIS-projektet*, s. 15–21. Pedagogiska arbetsrapporter, nr 10. Växjö universitetet, Pedagogiska institutionen.
- Nilsson, E. (2007) *Barn i rättens gränsland. Om barnperspektiv vid prövning om uppehållstillstånd*. Uppsala: Iustus förlag.
- Näsman, E. (2004) Barn, barndom och barns rätt. I: Olsen, L. (red.) *Barns makt*, s. 53–75. Uppsala: Iustus förlag.
- Olsen, L. & Saldeen, Å. (red.) (2008) *Barn som aktörer – en slutpunkt*, Uppsala: Iustus förlag.
- Qvortrup, J. (1994) Childhood Matters. An Introduction. I: Qvortrup, J., Bardy, M., Sgritta, S. & Wintersberger, H. (eds.) *Childhood Matters. Social Theory, practice and politics*. Austria: European Centre Vienna.
- Qvortrup, J. (ed.) (2005) *Studies in modern childhood. Society, Agency, Culture*. Hampshire: Palgrave MacMillan.
- Sallnäs, M. (2006) Institutionsvård av barn och ungdomar. I: Denvall, Verner & Vinnerljung, Bo. (red.) *Nytta och fördärv. Socialt arbete i kritisk belysning*, s. 45–59. Stockholm: Natur och kultur.
- Shier, H. (2001) Pathways to Participation: Openings, Opportunitites and Obligations. I: *Children and Society* (10) s. 107–117.
- Stern, R. (2006) *The Child's Right to Participation – Reality or Rhetoric?* Uppsala: Universitetstryckeriet.
- Socialstyrelsen och Länstyrelserna (2008) *Hem för vård eller boende för barn och unga. Lägesavstämning från en nationell tillsyn 2006–2007*.

Söderholm Carpelan, K. (2005) Svenskt-norskt samarbete om institutionsbehandling: Förutsättningen för att utvärderingen av modellen ska lyckas är att tillströmningen av ungdomar är hög, *Socionomen*, nr 5, s. 16–17.

Tjelflaat, T. & Ulset, G. (2007) *Barn og unges medvirkning i barneverninstitusjon. Ett forskningsbaserat temahefte*, Trondheim: NTNU Samfunnsforskning AS, Barnevernets utviklingssenter i Midt-Norge.

Tjelflaat, T. & Ulset, G. (2008) Kan rutiner och regler hindra barn och unges medvirkning i barneverninstitusjon? *Norges Barnevern*, nr 1, s. 21–28.

SOU 1997:116 *Barnets bästa i främsta rummet*. FN:s konvention om barnets rättigheter förverkligas i Sverige.

SOU 2007:52 *Beslutanderätt vid gemensam vårdnad m.m.*

Prop. 1996/97:124 Ändring i socialtjänstlagen.

Prop. 2002/03:53 Stärkt skydd för barn i utsatta situationer m.m.

Prop. 2006/07:129 Utveckling av den sociala barn- och ungdomsvården m.m.

JO 1995-08-17, dnr 4282-94.

JO 2006/07 s. 212, dnr 1059-2003 och 4857-2003.

JO 2006/07 s. 305, dnr 2921-2004.

JO 2007/08 s. 346, dnr 1004-2006.

Kutzner mot Tyskland (Appl. No 46544/99, 26 februari 2002).

Sahin mot Tyskland (appl. No 30943/96, 11 oktober 2001).

Samtal med Tove Andersson, institutionschef vid Tromsø ungdomssenter, den 2 juli 2008.

Statens institutionsstyrelse, <http://www.stat-inst.se>.

Socialstyrelsen, Statistik Socialtjänst 2006, www.socialstyrelsen.se.

Gyldendal rettsdata, <http://www.rettsdata.no>.

Tidigare utgivna forskningsrapporter

ISSN 1104-6155

- Nr 1 1994 Var står vi? Ackumulerad kunskap och erfarenhet inom institutionell missbrukarvård, utifrån en dialog forskare – praktiker (Vera Segraeus)
- Nr 2 1997 Ungdomar i tvångsvård. Råbyundersökning 94 (Claes Levin)
- Nr 3 1997 Etiska konflikter inom tvångsvård av ungdomar (Gunnel Colnerud)
- Nr 1 1998 LVM-vårdens kvalitet enligt socialtjänstens bedömning (Arne Gerdner)
- Nr 2 1998 Ett §12-hem för flickor. Omdefinitioner i ungdomsvården (Berit Andersson)

ISSN 1404-2576

- Nr 1 1999 Etik och ungdomsvård. En empirisk studie av anställdas etiska problem inom tvångsvård av ungdomar. Slutrapport (Gunnel Colnerud)
- Nr 2 1999 "Plötsligt får man lust att leva." En grupp narkomaners berättelser om sina självmordsförsök (Eva Johnsson, Mats Fridell)
- Nr 3 1999 Ungdomar från särskilda ungdomshem i Stockholms brottsliga nätverk (Jerzy Sarnecki)
- Nr 1 2000 Tvång och tillit. LVM-vård som kulturell ingenjörskonst (Göran Johansson)
- Nr 2 2000 När anhöriga involveras. Personalens beskrivning av anhöriga på särskilda ungdomshem (Maria Bangura Arvidsson, Malin Åkerström)
- Nr 1 2001 Vård bakom låsta dörrar. Lunden, ett LVM-hem för kvinnor (Bengt Svensson)
- Nr 2 2001 Kommunikativ pedagogik och särskilda ungdomshem (Per Gerrevall, Håkan Jenner, red)
- Nr 3 2001 Empati och professionellt förhållningssätt. Behandlarrollen i missbrukarvården (Ulla Holm)
- Nr 1 2002 Missbrukare med psykiska störningar och psykiatripatienter. Jämförelser baserade på ASI, SASB och DMT (Bengt-Åke Armelius, Kerstin Armelius, Håkan Larsson, Elisabet Sundbom)
- Nr 2 2002 Arbetsmiljö och behandlingskultur. Jämförelse mellan SiS-institutioner och andra vårdmiljöer (Madeleine Jeanneau)
- Nr 3 2002 Bete sig normalt. Ett perspektiv på den vuxna familjehemsvården (Göran Johansson)
- Nr 4 2002 "De kommer ut fräscha och fina". Om tvång och hemlöshet (Lena Yohanes, Anna Angelin, Anders Giertz, Hans Swärd)

- Nr 5 2002 Slutna ungdomsvård. Rättsliga reaktioner på de ungas brott före och efter införandet 1999 (Eckart Köhlhorn)
- Nr 1 2003 "Det är dom här jag har och inte har". LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala nätverk (Anette Skärner, Margareta Regnér)
- Nr 2 2003 Ungdomarnas upplevelse av slutna ungdomsvård. En jämförelse med LVU-placeringar och fängelse (Jessica Palm)
- Nr 3 2003 Kultur Forskning Missbruk Vård. Motsägelser (Göran Johansson)
- Nr 1 2004 Lärande och kunskapsanvändning. Kompetensutveckling genom personalutbildning och arbete vid särskilda ungdomshem (Leif Nilsson)
- Nr 2 2004 Det förlorade livet eller livet som oändlig kamp. LVM-klienters livshistorier med fokus på kvinnor (Noriko Kurube)
- Nr 1 2005 Ger ART bättre behandlingseffekter? Utvärdering av metoder på tre ungdomshem (Rolf Holmqvist, Teci Hill, Annicka Lang)
- Nr 2 2005 "Demokrati i det lilla?" Ungdomars delaktighet i sin behandling (Anne Hermodsson, Cecilia Hansson)
- Nr 3 2005 Påverkan eller total förändring? Kritik av en förhållning med avstamp i ett program mot missbruk och kriminalitet (Göran Johansson)
- Nr 1 2006 Att starta ett särskilt ungdomshem – exemplet Klarälvsgråden (Lars Bergström, Annika Rudqvist)
- Nr 1 2007 Annars får man inte vara med. Missbrukarvård och kulturens täckelse – exemplet romer (Göran Johansson)
- Nr 2 2007 Vårdkedjeprojektet. Tre utvärderingsperspektiv. (Johannes Fäldt, Jessica Storbjörk, Jessica Palm, Lars Oscarsson, Kerstin Stenius)
- Nr 1 2008 Kön och behandling inom tvångsvård. En studie av hur vården organiseras med avseende på genus (Leili Laanemets, Arne Kristiansen)